

GP-Mozgó Világ-Kornai-tanulmányok

GP-Kornai János-tanulmányok

1. Kornai János: Marx egy kelet-európai értelmiségi szemével
Mozgó Világ, 2008 december
2. Kornai János: Liberté, Égalité, Fraternité – Gondolatok a szocialista rendszer összeomlását követő változásokról
Mozgó Világ , 2010 január
3. Kornai János: Hol a határ a független közgazdasági elemzés és az aktív politikai tevékenység között? – A független költségvetési tanácsok példája
Mozgó Világ , 2010 május

1. 2008 december

Kornai János: Marx egy kelet-európai értelmiségi szemével

Attól tartok, hogy Marx Károlyról már mindent megírtak, ami róla elmondható. Ezrével jelentek meg cikkek és tanulmányok, százával könyvek, amelyekben minden megtalálható, a rajongó elismeréstől a tárgyilagos elemzésen át a haragos gyűlölködésig. Amit ehhez a tengernyi irodalomhoz hozzáadhatok, az csak a *sajátos nézőpont*, amelyből Marx munkásságát szemlélem. Magyar vagyok, kelet-európai, 1928-ban születtem, a második világháború végén kezdtem felnőtté válni. A nagy történelmi élmények – az országunkat feldúló háború, a holokauszt, a náci uralom alóli felszabadulás, a kommunista párt és vele a szocialista rendszer uralomra kerülése, az 1956-os magyar forradalom és annak leverése, a szocialista rendszer restaurációja, a hatvanas évek kísérletei piaci szocializmus, emberarcú szocialista társadalom létrehozására és e próbálkozások kudarca, a szocialista rendszer felbomlása és a kapitalista rendszer térhódítása, a diktatúra felváltása demokráciával és a napjainkban körülöttünk zajló pénzügyi-gazdasági krízis – mélyreható benyomást tettek gondolkodásomra. Csak mi, akik a világnak a kelet-európai részében élünk, és ma már a hetvenedik-nyolcvanadik életévünknel tartunk, mondhatjuk el, hogy saját bőrünkön éreztük nem egy-két, hanem nyolc alkalommal, mit jelentenek a rendszerváltozások, a nagy transzformációk vagy legalábbis a politikai rezsim drasztikus fordulatai előre és hátra, oda és vissza. A kapitalizmus szembesítése a szocializmussal, e kétféle rendszer jellegzetességeinek összevetése, a nagy transzformációk – ezek azok a világtörténelmi jelentőségű változások, amelyek Marxot leginkább érdekelték, és amelyeket megpróbált megérteni. Bennünket azonban e kérdések nemcsak szellemileg foglalkoztattak: mi e változásokat *átéltük*. Ez az élményanyag, nem pedig valamiféle különleges analitikus képesség teszi talán lehetővé, hogy valami sajátosat hozzáadhassak a nagy és értékes Marx-irodalomhoz.¹

Amikor japán vendéglátóim felkértek előadásom megtartására, hangsúlyozták, hogy itt két esemény kapcsolódik össze. Az egyik: szakmai konferenciát tartanak Marx Károlyról, és e konferencia keretében hangzik majd el az én előadásom. A másik esemény: a Kaganawa Egyetem most ünnepli megalapításának 80. évfordulóját. És mivel tudomásukra jutott, hogy a magyar közgazdászok idén köszöntötték 80. születésnapom alkalmával, tehát pontosan egykorú vagyok egyetemükkel, stílusos

lenne, ha előadásommal részt vennék az évforduló megünneplésében. Mivel magának a meghívásnak személyes jellege van, megengedhetőnek látszik, ha előadásom hangneme *szubjektív* lesz. Nem a kelet-európai értelmiségiek valamiféle kollektív állásfoglalását tolmácsolom, hanem a magam egyéni történetét adom elő. Minden egyén élete egyedi és különbözik mindenki másétól. Ám azért annyit hozzátehetek, hogy saját történetem sok szempontból *tipikus*. Ha nem is az életpálya egésze, de annak különböző fázisai reprezentálhatják sok más egyén életének hasonló fázisait. Amikor önéletrajzom, *A gondolat erejével* megjelent, sokan megkerestek és elmondták, hogy egyik vagy másik korszak egyéni krónikáját olvasva ráismertek önmaguk történetére.² Ezt remélem ma is, amikor arról számolok be: milyen volt a kapcsolatom Marx gondolataival egyéni életem (és ami az életemet messzemenően meghatározta: a történelem) különböző korszakaiban. A hihetetlenül gazdag marxi életműből mindössze néhány gondolatot ragadok ki. Mindegyik problémával kapcsolatban csupán a saját megjegyzéseim kifejtése is tulajdonképpen egy-egy tanulmányt igényelne, ám jelen keretek közt mindegyikre legfeljebb néhány perc idő jut. Nem vállalkozhatom tehát részletes analitikus fejtegetésekre. Remélem, hogy a választott műfaj – a marxi műhöz való viszonyulásom szubjektív történetének elbeszélése – megengedi a nagy témák száguldó ütemű tárgyalását.

Mi vonzott Marxhoz...

Könyveket bújó kamasz voltam, valósággal faltam nem csak a világ szépirodalmi remekeit, hanem filozófiai és történelmi műveket is, ám 1945 előtt Marx egyetlen írását sem olvastam. Sem otthon, a jómódú polgári családban, sem az iskolában, ahol a felső középosztály fiait oktatták, nem akadt senki, aki marxista irodalmat adott volna a kezembe. Mégis egy-két évvel később már öntudatos marxistának vallottam magam.

Mi az, ami a gyors változást hozta és roppant erővel vonzott Marxhoz?

A legérzékenyebb pubertáskorban érintettek előbb a zsidókat diszkrimináló törvények, később az üldöztetés megalázó élményei, a bujkálás, a szökés, a rettegés. Amikor Budapest ostroma véget ért, hamarosan világossá vált, hogy apámat Auschwitzba deportálták, és ott megölték, legidősebb bátyám pedig nem tért vissza a munkaszolgálatból. Annyit megértettem a történelmi tanulmányaimból és személyes élményeimből, hogy a Hitler-rezsim és magyar cinkosaik sodortak bennünket a háborúba és a népiirtásba. Számos párt alakult, és én igen hamar a kommunista párt híve lettem. Az első gondolat, amely oda terelt, az volt: a kommunista párt volt az egyedüli párt, amely évtizedekig következetesen, az üldöztetés kockázatait vállalva harcolt a későbbi náci uralomnak szállítását csináló, a Hitlerrel való szövetséget kikovácsoló Horthy-rezsimmel. Ők voltak a legkövetkezetesebb antifasiszták. Közöttük a helyem. *Ezért* csatlakoztam, és nem a társadalom szocialista átalakításának programja lelkesített, amiről akkor keveset tudtam, és amiről akkor még maguk a kommunisták sem igen beszéltek.

Amikor azután járni kezdtem a kommunista vezetésű ifjúsági mozgalom gyűléseire és előadásaira, hozzáláttam a párt által kiadott broszúrák olvasásához.

Rokonszenvessé vált a szememben a párt ideológiája, meggyőzőnek tűntek a szocialista eszmék. Így jutottam el alig egy évvel a felszabadulás után Marxhoz.

Tizennyolc éves voltam, amikor kezembe vettem *A tőkét* (német nyelven, mert akkor még nem állt rendelkezésre magyar fordítás), és legközelebbi barátommal együtt sorról sorra, igen alaposan, részletes jegyzeteket készítve áttanulmányoztuk.

Itt megállok egy pillanatra, hogy felhívjam a figyelmet az időbeni sorrendre. Nekem, az ifjú könyvmolynak nem az *intellektuális* élmény adta az első, indító lökést Marx felé, hanem előbb jött a *politikai* közeledés, a bekapcsolódás a kommunista párt tevékenységébe, és azután a könyv, a marxi mű olvasásának hatása. Nem azzal kezdtem, hogy különböző eszmeáramlatok, közgazdasági vagy filozófiai iskolák közt válogatva választottam Marxt. Azzal kezdődött, hogy különböző politikai mozgalmak, pártok és ideológiák közül választottam magamnak pártot, és a kommunista párt tette az asztalomra Marx munkáit.

Hosszan sorolhatnám, hogy *A tőke* mely vonásai gyakorolták rám annak idején a legerősebb hatást, de itt most csak néhányat emelek ki közülük.

Ahogy haladtam előre az olvasásban, mindinkább lenyűgözött a mű éles logikája, a gondolatmenet és az érvelés szigorúsága, a fogalmak használatának precizitása. Már nagyon korán kiütközött bennem az a tulajdonságom, amit családtagjaim és munkatársaim ironikusan „rendmániának” neveznek. Nehezen viselem el komoly írásokban vagy előadásokban, de még a kötetlen beszélgetésekben is az összevisszaságot, a kalandozást. Marx azonnal meghódított a fejtegetés tiszta és átlátható szerkezetével, a fogalmak élességével. Jóval később ismertem meg azokat a műveket, amelyek Marx nagy gondolati építményének egyes elemeit a matematikai modellek nyelvére ültették át. Így többek között Bródy magyar (1969) és Morishima japán (1973) közgazdász a marxi újratermelési elméletet fogalmazták át input-output modellekké, Roemer (1986) amerikai közgazdász a mainstream mikroökonómia standard eszköztárát is felhasználta a marxi politikai gazdaságtan átfogalmazására. A szigorú matematikai nyelv használatát megkönnyíti a modellépítő számára, hogy az eredeti gondolati nyersanyagot (pl. az újratermelési elméletet) Marx már eleve logikus rendben, pontos definíciókra törekedve adta elő.

Ha nem is első olvasásra, de később, amikor már sok mindent elolvastam és megtanultam marxista szerzők munkásságából, még egy jelenség tett rám nagy hatást. Az volt a benyomásom, hogy aki marxista, az olyan kulcsot kap a kezébe, amellyel minden zárat kinyithat. Olyan elemzési apparátus és olyan fogalomrendszer kerül a birtokába, amelynek *univerzális* a magyarázó ereje. Legyen az történelmi esemény, gazdasági probléma vagy akár egy éppen most látott színházi előadás értékelése, a marxista kezében ott vannak az eszközök, amelyekkel az elemzési feladatot megoldhatja. Ez fölényérzetet alakít ki benne. Lehet, hogy X. Y. részletesebben ismeri a kapitalizmus korai szakaszát, mert éveken át alaposan tanulmányozta, de ő nem marxista, én pedig az vagyok, és ezért én értem meg jobban ezt a történelmi periódust. Lehet, hogy N. N. esztétának biztosabb az irodalmi ízlése, és szakértője a drámairodalomnak, de ő nem marxista, én pedig az vagyok, és ezért a dráma igazi erényeit és bajait én ismerem fel jobban.

Fiatal értelmiségiek sóvárognak valamiféle *általános világmagyarázat* után. Van, aki az istenhitben, esetleg valamelyik vallásban találja meg az átfogó magyarázatot. Manapság sok közgazdász vagy más korszerűen képzett társadalomtudós a racionális döntés elméletében véli felfedezni minden emberi cselekvés és társadalmi esemény magyarázatát. Az univerzális magyarázó instrumentum iránti erős igényt elégítette ki a számomra a marxizmus, pontosabban az a fajta marxizmus, amelyet a szellemi környezetemben élő marxisták magukénak vallottak és alkalmaztak. Nem jelentéktelen dilettánsokra gondolok, hanem olyan magyar honfitársaimra, mint Lukács György, a filozófus, vagy Varga Jenő, a közgazdász – világhírességek a maguk szakmájában. Úgy éreztem, hogy minél alaposabban megismerem Marxt és kiemelkedő követőit, annál biztosabban szoríthatom én is a kezembe a minden zárat kinyitó kulcsot.

A vonzerők között harmadikként említem, bár valójában párhuzamosan hatott a másik kettővel: érzelmileg is mélyen hatott rám Marx szenvedélyes elkötelezettsége az elnyomottak, a kisemmizettek oldalán. A sors úgy hozta, hogy 1944, az utolsó háborús év kiszakított a polgári otthon kényelméből. Pár hónapon át nehéz fizikai munkát végeztem egy téglagyárban. A többi munkás barátságosan befogadta a vézna, de igyekvő fiatalembert. Jártam a lakásaikban, akarva-akaratlan összehasonlítottam az otthoni megszokott tágas, elegáns lakást az ő szűkös otthonaikkal, az otthoni bőséges étkezést az ő sovány kosztjukkal. Kialakult és azóta is él bennem a szolidaritás érzése. *A tőke* megrázó olvasmány volt ebből a szempontból is, ahogy széttéphetetlenül összekapcsolódik benne a hideg közgazdasági elemzés és a meleg emberi érzés, a kizsákmányolás miatti harag.

...és mi ábrándított ki a marxi gondolatokból

Most ugrok az időben. Az előbb a háborút követő első évekről szóltam, akkori szellemi arcképemet próbáltam visszaidézni. Ahogy haladt az idő, mind többet és többet sajátítottam el Marxnak és követőinek tanításaiból – és eljutottunk 1953-ig, Sztálin haláláig, majd azt követően azokhoz a viharos évekhez, amelyek fordulópontot jelentettek a kommunista pártok és az uralmuk alatt lévő országok életében. Fordulatot hoztak az én gondolkodásomban is.

A fordulat most sem intellektuális síkon kezdődött, mondjuk azzal, hogy elolvastam volna a marxi tanokat bíráló műveket. Nem a könyvekben, folyóiratokban publikált kritika győzött meg arról, hogy Marx alapvető kérdésekben tévedett. Egészen más hatások rendítették meg – nem az addigra már merev szilárdsággal felépített *gondolkodási* rendszeremet, hanem a *hitemet*. Találkoztam egy öreg kollégával, régi kommunistával, akit – noha semmiféle bünt nem követett el – letartóztattak és megkínóztak. Addig a pillanatig nem tudtam arról, hogy a kommunista eszmék nevében, a párt legfelső vezetőinek közvetlen utasítására a titkos politikai rendőrség kínvallatással kényszeríti foglyait hamis beismerő vallomásokra. Összeomlott bennem a meggyőződésem *morális* fundamentuma. Ha ezt meg lehet tenni a kommunista párt nevében, akkor itt más nagy bajnak is kell lennie!

Utólag úgy látom, hogy e fordulat előtt sajátos defenzív mechanizmus épült ki az agyamban. Nemcsak ésszel, de szívvel-lélekkel hittem a kommunista eszmékben, és ezért védőgátak épültek ki, amelyek megakadályozták a marxizmustól, a szocialista tanoktól idegen eszmék behatolását. Hiába került elélem egy mű, amely vitatkozott Marxszal. Semmibe vettem, elhárítottam magam, mondván: ez az ellenség elfogult hangja. Felmentve éreztem magam az alól, hogy a számomra elfogadható gondolatokat ütköztessem a szemben álló gondolatokkal. Ez a szellemi állapot egyébként nemcsak meggyőződéses kommunistákra jellemző, hanem többé-kevésbé más *fanatikus* hívőkre is.³ Az inkvizíció ügyésze vagy bírója, az öngyilkos merénylőket halálba küldő terrorszervezet funkcionáriusa, a hittérítő, a fundamentalista prédikátor vagy a megszállott karizmatikus politikus lehet művelt és intelligens, rendelkezhet jó intellektuális képességekkel, de a gondolkodását saját fanatikus hite mereven és áthatolhatatlanul elzárja az ellenérvek elől.

Meggyőzhetetlen bármiféle higgadt, racionális érveléssel mindaddig, amíg a hit morális támasztékai erősek a saját lelkében.

Amikor az *etikai* megalapozás romba dőlt alattam, egyszerre kinyíltak a zsilipek, és beáradt a bíráló gondolatok sodró folyama. Itt újra megállok egy pillanatra, hogy felhívjam a figyelmet saját történetem tanulságára. Ismét valami megelőzte a szűkebb értelemben vett intellektuális fordulatot. Az előzmény ezúttal nem politikai, hanem morális síkon zajlott le. Amint a zsilipek kinyíltak, immár nyitva álltam az

érvelés előtt. Tételről tételre szembesítettem a korábban megismert marxi gondolatokat és módszereket a most megismert kritikával. Az új gondolatok belém hatoltak, és egyszerre csak kritikus lettem intellektuális síkon is. Kezdtem szembenézni olyan problémákkal is, amelyeket – ha a gondolataim peremére odakúsztak is – korábban mindig elhessegettem.

A gazdasági élettel foglalkozó újságíró voltam abban az időben. Sokszor ütköztem bele visszás jelenségekbe; a pazarlás, a fegyelmetlenség, a rossz minőség, a hiány százféle megnyilvánulásával találkoztam. Csupa olyan problémával, amelynek elemzéséhez Marx politikai gazdaságtana nem adott semmiféle eszközt a kezembe. Miféle közgazdaságtan az, amelynek nincsen semmiféle érdemleges mondanivalója ezekről a nyilvánvalóan közgazdasági problémákról? Nem az a baj, hogy helytelen választ adna a kérdésekre, hanem hogy még csak fel sem teszi őket. Elkezdtem komolyan venni és tanulni a marxi elmélettel rivalizáló más elméleteket, és egyszerre új szellemi világ nyílt előttem. Jól vagy rosszul, de azokkal a problémákkal foglalkoztak, amelyek a körülöttem működő gazdaság eleven nyitott kérdései voltak. Igaz, az általuk vizsgált kérdések egy része kizárólag a kapitalista gazdaság körülményei között vetődtek fel, ám rendszeresen tárgyaltak *univerzális* problémákat is (pl. a hatékonyság vagy a termelés és a szükséglet, a kínálat és a kereslet közötti kapcsolat kérdéseit), amelyek a szocialista gazdaság körülményei között sem kevésbé fontosak, mint a kapitalizmusban.

Kételyek támadtak bennem olyan elméleti tételek iránt is, amelyeket Marx és követői nem ignoráltak, hanem alapos tanulmányozás után állítottak fel. Csak egyetlen példát hozok fel, Marx sokszor idézett megállapításait a nyomor felhalmozásáról. A tőkés felhalmozás általános törvényéről” szólva kijelenti: A gazdagság felhalmozása az egyik póluson ... egyúttal a nyomor, munkagyötrelem, rabszolgaság, tudatlanság, eldurvulás és morális lealacsonyodás felhalmozása az ellenpóluson...” (A *tőke*, I. kötet, 603-604.) Marx követői – és ez nincs ellentétben a fenti mondat sugalmazásával – a munkásosztály relatív és abszolút elnyomorodásáról beszéltek. Ezzel szemben nemcsak külföldi utakon szerzett felületes benyomások, de minden megbízható statisztika is egyértelműen igazolta, hogy a fejlett kapitalista országokban a munkájukból élő emberek átlagos életszínvonala évszázados léptékkkel mérve igen lényeges mértékben emelkedett. (Miközben persze tagadhatatlan, hogy nem tűnt el a nyomor ott sem.) Nem apró félreértésről van szó, könnyen helyreigazítható tévedésről. A proletariátus elnyomorodását jövendőli tétéleknek sarkalatos szerepük van a marxi gondolatmenet végkövetkeztetéseinek levonásában. Ha igaz lenne, hogy a nyomor nőttön-nő, és mind tömegesebbé válik, akkor az emberek millióinak haragja már elsöpörte volna a kapitalizmust.

Folyamatosan haladtam előre a marxi tanok bírálatának megismerésében, és ez a tanulás sok évig tartott. Mind több – a marxi közgazdasági elméletben lényeges szerepet játszó – tétel vált számomra elfogadhatatlanná. Végül eljutottam oda, hogy az árak, bérek, költségek, profitok valóságos mozgását jól – és a kutatások előrehaladtával mind jobban – magyarázó elméletek megismerésével párhuzamosan elvettem a munkaérték elméletet.⁴

Intellektuális felelősség a szocialista rendszerért

Ugorjunk visszafelé az időben, az 1956-os forradalmat közvetlenül megelőző évekhez! A szocialista rendszer korábbi lelkes és naiv építőjéből már az ötvenes évek közepétől kezdve a rendszer éles – mind élesebb – kritikusává váltam.

Nemzedékem tagjainál nem azonos ütemben és azonos formák között ment végbe a szellemi átalakulás. Ki egyszerre vetette el a régi felfogását, ki csak lépésről lépésre, védelmezve minden egyes eszmedarabkát az összezúzódtól. Volt, aki korán kezdte önmaga gondolati megreformálását, és volt, aki halogatta, és csak több évtizedes késéssel látott hozzá. Ám végeredményben ennek az értelmiségi csoportnak, a csoport minden tagjának szellemi átalakulását az együttesen átélt nagy történelmi drámák alakították. Az egykor meggyőződéses marxistaként, kommunistaként induló értelmiségiek számára megrendítő esemény volt az 1956-os magyar forradalom és annak vérbe fojtása, majd az 1968-as prágai tavasz és annak leverése, utána pedig a lengyelországi Solidarnosc mozgalom és az azt követő bebörtönzések és a rendkívüli állapot kihirdetése. Mind erősebbek lettek a kétségek még azokban is, akik megpróbálták megőrizni magukban egykori világnézetüknek akár csak egy-egy töredékét. A kérdés, amely bennünket gyötört, a 20. század egyik alapkérdése volt: tulajdonképpen miféle rendszer az, amit "létező szocializmusnak" neveztek? *Elkerülhetetlenül* együtt járt-e a sok gyötrellemmel, amit átéltünk, az ínségtől a technikai elmaradáson át a krónikus hiánygazdaságig, a gondolatszabadság elfojtásától a brutális rendőrterrorig és a Guláig? Vagy ez a sok keserű tapasztalat csak a bűnösen rossz megvalósítás okozta torzítás, és tulajdonképpen nincs is köze Marxhoz, az ő elméletéhez és az általa meghirdetett cselekvési programhoz?

Más megfogalmazásban: felelős-e Marx azért, ami a Lenin, Sztalin, Hruscsov és Brezsnyev Szovjetuniójában, Mao Kínájában és a tanítványaik által uralt többi kommunista országban történt?

Sokan végigjárták képzeletben a történetet: hogyan viselkedett volna Marx Károly, ha ugyanazzal a testtel és lélekkel, amely az övé volt a maga idejében, nem akkor éli le az életét, hanem a 20. században, mondjuk, Budapesten? Feltehetően kommunistaként kezdte volna, de tiltakozó szelleme hamar a kommunista rezsim ellen protestálók közé sodorta volna. Talán koncentrációs táborba kerül az ötvenes években, de ha megússza, részt vett volna az 1956-os forradalmat megelőző és szellemileg előkészítő izgatott értelmiségi vitákban. Ott lett volna a forradalmárok között, és ha a következő letartóztatási hullám is elkerüli, akkor szamizdatban publikálta volna a szovjet típusú gazdaság ellen forduló, vitriolos hangú kritikáját. Izgalmas gondolatsor, amely képzeletben felmenti Marxot, az embert, a rá oly jellemző kritikai karaktert, és tiszteli a bátorságát és elvhűségét, ám ugyanakkor megkerüli a korábban feltett igazán releváns kérdést: mi a kapcsolat Marx elméleti gondolatai és a szocialista rendszer történelmi realitása között? Megpróbálok, első közelítésben, tömören felelni: a szocialista rendszer (nem valamiféle képzeletbeli szép utópia, hanem az, ami létezett, amiben én magam is éltem) *megvalósította* Marx tervét.

Tudom, hogy e kemény mondat hallatán sokan megrökönyödnek. Mégis megismétlem. Meggyőződésem szerint igaz, történelmi tapasztalati tényekkel alátámasztható állítás, hogy ami 1917 után létrejött a világ kommunista régiójában, és 1989-ig létezett, az alapjaiban véve realizálta azt, amit Marx a kapitalizmus ellentétéként létrejövő szocialista rendszernek tekintett.

A marxi gondolatmenetnek az a kemény magva, hogy a kapitalizmus tulajdonviszonyait a magántulajdon jellemzi. A kapitalizmus felszámolásához köztulajdonba kell adni a termelőeszközöket. Amíg a magántulajdon dominál, addig az emberek közötti kooperációt, a javak cseréjét, a termelőerők allokációját a piac koordinálja. A piac rosszul működő koordinátor, a piac áttekinthetetlen és anarchikus.

A köztulajdon lehetővé fogja tenni, hogy a termelőerők, végső soron az emberi munka allokációja transzparenssé és tervszerűvé válják.

Néhány idézetet hozok fel annak alátámasztására, hogy amire itt hivatkoztam, azok valóban Marx saját eszméi (és nem csak a követői által esetleg felvizezett vagy félreértett marxi gondolatok). Idézem *A tőkét*: "A tőkemonopólium bilincsevővé válik annak a termelési módnak, amely vele és alatta virágzott fel... Ūt a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátítókat kisajátítják." (*A tőke*, I. kötet, 713.) Vagy egy másik fontos idézet: "...az állandó anarchiának és a periodikus megrázkódtatásoknak, amelyek a tőkés termelés végzetszerű velejárói..." – írja Marx *A polgárháború Franciaországban* c. tanulmányában (Marx 1871, 313.). És ugyanabban a bekezdésében, amit az imént idéztem, olvashatóak a sokszor emlegetett szavak a *közös tervről*: "...az egyesült szövetkezeti társaságok közös terv szerint szabályozzák a nemzeti termelést..."

Most vessük össze a fent összefoglalt elméleti tételeket a Szovjetunióban és a többi kommunista országban kialakult szocialista rendszer valóságával! A valóságos rendszer legfontosabb két vonása éppen az, amit Marx elvárt és előírt:

1) Nagyon közel jutott a termelő eszközök magántulajdonának teljes felszámolásához (bár megnyomorított, szűk kordába szorított maradványai itt-ott fennmaradtak), és helyébe dominánssá tette a köztulajdont, főként állami tulajdon formájában;

2) Nagyon közel jutott a piaci koordináció teljes felszámolásához (bár a fekete és a szürke gazdaságban nyomokban fennmaradt), és helyébe dominánssá tette a centralizált tervezést, a bürokratikus koordinációt, a parancsgazdaságot.

Nem a szocialista rendszer másodlagos jegyei közül ragadtunk ki önkényesen kettőt. Itt a gazdasági rend két *alapvető* vonásáról szóltam.⁵

Ha szemellenzős marxistákkal vitatkoztam erről, az volt az egyik szokásos ellenérv: a sztalinista vagy maoista rezsím csak félrevezető szimbólumként használták Marx nevét, védőszentként emlegették, holott valójában nem volt közük hozzá. A fentiekben igyekeztem ezzel az érveléssel szembeszegezni Marx és Engels saját szavait. Teljes joggal hivatkoztak Marxra, mert az ő általa javasolt nagy történelmi feladatot valósították meg.

(Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a fenti jellemzés ráillik a mai kínai kommunista pártra, amely Marx képét csak "védőszentként" aggatja fel a falra a politikai ceremóniák alkalmával, valóságos politikájuk leplezésére. A kínai KP hamis ideológiaként hivatkozik a marxizmusra. A rendszer, amelyet felett trónol a kommunista párt, alapjában véve kapitalista jellegű, mert domináns tulajdonformává vált a magántulajdon, és mert a koordináció fő mechanizmusa a piac. Tehát éppen az ellentéte valósult meg itt az elmúlt tíz-húsz év alatt, mint amit Marx programként kitűzött, és ami korábban Kínában, valamint a többi szocialista országban ténylegesen létrejött.)

Marx tanainak makacs védelmezői nem szeretnek szembenézni azzal a kemény állítással, hogy az orosz bolsevik párt és követőik más országokban a marxi átalakulási programot valósították meg. Nem is egy személyes élményem volt ezzel kapcsolatban. Néhány amerikai egyetemen találkoztam okos és érdeklődő diákokkal, akik "radikális közgazdászoknak" vallották magukat. Lelkiismeretesen olvasták és tanulták az általuk politikailag elfogadhatónak tartott műveket. Készek voltak megismerkedni, sőt alaposan megtanulni a mainstream economics elméleteit és metodikáját is. Viszont elzárkóztak attól, hogy belemélyedjenek a Szovjetunió vagy Kelet-Európa kommunista gazdaságának megismerésébe. Ez a szemükben valamiféle érdektelen, vagy talán találóbb, ha azt mondom: visszataszító, undorító

jelenségnek tűnt, amihez nincsen semmi közük, és aminek nincsen kapcsolata azokkal a gondolatokkal, amelyeket tiszteltek és elfogadtak. Megítélésem szerint ez struccpolitika.

Nem csak ifjú diákok között talákoztam e jelenséggel. Most, amikor az előadásra készülve újra olvastam a marxista elméletet újraértékelő, nyitott gondolkodású és nagy műveltségű tudósok munkáit, szemembe ötlött, hogy éppen a legkiválóbb munkák teljesen mellőzik a Szovjetunió, a reformok előtti Kína és a kelet-európai kommunista országok történelmi tapasztalatának és a marxi szocialista programnak az összevetését. Az olyan nevek, mint Lenin és Sztalin elő sem fordulnak e művekben.

Nézetem szerint az intellektuális és politikai tisztesség megköveteli a lelkiismeretes szembenézést a kérdéssel: mi köze Marx gondolatainak a megvalósított szocialista rendszerekhez? Mi köze van Marxnak Leninhez és Sztalinhoz? Megpróbáltam megadni a magam egyenes válaszát. A válaszon lehet vitatkozni, de a kérdés jogosultsága alig vitatható.

Az olyan gazdaság, amelyben kiiktatják a magánkezdeményezést és a piaci koordinációt, rá van utalva a felülről jövő adminisztratív szabályozásra. Az ilyen mechanizmusban adminisztratív úton kell kikényszeríteni a fegyelmet, a felülről jövő utasítások végrehajtását. A szocialista rendszer nem tud működni represszió nélkül. Ha elnyomó gépezetét fellazítják, előbb-utóbb összeomlik. Ez ment végbe a Szovjetunióban, és annak szétbomlása nyomán a kelet-európai kommunista országokban.

Ide kapcsolódik Marx álláspontja a diktatúra és a demokrácia kérdésében. Valószínű, hogy maga is elborzadt volna, ha saját szemével látja, mi folyik a Cseka kínzókamráiban vagy a szibériai büntetőtáborokban. Ám amíg csak egy papírlapra kellett szöveget fogalmazni, addig Marx is és Engels is fitymálva beszéltek az üres, formális burzsoá alkotmányosságról, parlamentarizmusról, demokráciáról, és kiálltak a proletariátus diktatúrájának eszméje mellett.

A napokban újra olvastam Kautsky és Lenin nevezetes vitáját, Kautsky *A proletariátus diktatúrája* c. (1918) könyvét és Lenin válaszát, *A proletárforradalom és a renegát Kautsky* (1918). Kautsky tárgyilagos, nyugodt hangon ír, eltökélten hisz a szocialista eszmékben, ám ugyanakkor elkötelezett híve a parlamenti demokráciának. Hangot ad az aggodalomnak, hogy a proletariátus érdekeinek nevében elnyomhatják a többség akaratát, visszaélhetnek a hatalommal, a kisebbség védelem nélkül marad. Lenin vitriolos gúnnyal, a vitaellenfél tisztességébe gázolva veri vissza Kautsky minden érvét. Mai szemmel olvasva Kautsky minden félelme jogosnak bizonyult. Mindenben neki volt igaza Leninnel szemben, egyetlen fontos téma kivételével, nevezetesen Marx és Engels álláspontjának értelmezésében. Nem Kautsky, hanem Lenin az, aki meggyőző citátumokat tud hozni a maga álláspontjának alátámasztására az eszme két nagy prófétájától. Marx jól ismert szavaira emlékeztet: "...a munkások a burzsoá osztály diktatúráját saját forradalmi diktatúrájukkal helyettesítik..." (Marx 1873, 284-285.) Idézi Engelst: "...A győztes pártnak ... uralmát annak a félelemnek a segítségével kell fenntartania, amelyet fegyverei a reakciókban keltenek." (Engels 1872, 292-293.) És még egy Engels-idézet, amelyet Lenin gúnyosan Kautsky orra alá dörzsöl: „Az állam nem egyéb, mint gépezet arra, hogy egyik osztály elnyomja a másikat, mégpedig a demokratikus köztársaságban nem kevésbé, mint a monarchiában.” (Engels 1891, 187.)

Kautsky a polémiaának ebben a részében nem képes az érvelését alátámasztó Marx-idézetre hivatkozni. Ő is idézi Marx szavait a proletariátus forradalmi diktatúrájáról, és

kénytelen a következő kesernyés kommentárt hozzáfűzni: Sajnos, Marx elmulasztotta annak a közelebbi kifejtését, hogyan képzeli el ezt a diktatúrát.” (Kautsky, 1919, 30.) Sem Kautskynál, sem más, Marxszal sok vonatkozásban rokonszenvező és mindenképpen igen tárgyilagos jelenkori Marx-kutatónál nem bukkantam olyan idézetre, amelyben Marx, ez a kivételesen ragyogó politikai elemző, aki olyan sokoldalúan tárgyalta a politikai kormányzás, az állam, az elnyomás és a szabadság összefüggéseit, komolyan vizsgálta volna a demokratikus intézmények és az emberi jogok közötti kapcsolatot és a diktatúra veszélyeit. Marx ignorálta magát a *problémát*, az emberi szabadságjogok intézményes védelmének nehezen megoldható problémakörét. Ez a gunyoros lenézés mélyen beleivódott Leninbe és többi hű követőjébe.

Az állítás, miszerint a demokrácia a burzsoázia diktatúrája, helyébe tehát forradalmi úton egy másik diktatúrát kell állítani, összemosta az éles megkülönböztetést demokrácia és diktatúra között. Hitler hatalomra jutása után kezdtek rádöbbenni a nyugati kommunisták, hogy a „formális”, a „burzsoá” demokrácia, a parlamentarizmus, a jogállam, a törvényesség nem szemfényvesztés, hanem pótolhatatlan érték. Többek között azért is, mert intézményes védelmet tud nyújtani a beszélni és írni akaró embereknek, a mindenkori kormány kritikusaiknak, a radikális társadalomváltatóknak, köztük az olyan szellemi izgágaságban szenvedő értelmiségieknek, mint amilyen maga Marx is volt.

Lehet, hogy Marx idejében a demokrácia-diktatúra ellentétpár, a burzsoázia vagy a proletariátus diktatúrája még intellektuális szócsatának tűnhetett. Ma azok szemében, akik megélték és túléltek Sztalin, Mao, Rákosi és a többiek zsarnokságát, mást jelentenek ezek a szavak. Ma már látszik, hogy a demokrácia fitymálása Marx írásaiban előkészítette azt a talajt, amelyre a leninista-sztalinista-maoista zsarnokság épületét emelték. Demobilizálta a marxi eszmék híveiben a represszióval szembeni ellenállást.

Nyilván nem büntetőjogi értelemben használom a „felelősség” szót. Egy téves eszmét hirdetni önmagában véve nem bűncselekmény. Még csak nem is etikai értelemben vetődik fel a „felelősség”. Nem etikai parancsokat sértett meg Marx azzal, hogy a magántulajdon és a piac kiiktatásáért szállt síkra, és nem ismerte fel a parlamenti demokrácia és a jogállam jelentőségét az emberi jogok védelmében. Kizárólag intellektuális felelősségről szólok. Ha meghirdetek egy gondolatot, amely társadalmi cselekvésre készítet, akkor nemcsak a cselekmény közvetlen megvalósítói, hanem én is felelős vagyok azért, ami történik, és felelős vagyok e történések következményeiért is. Minél nagyobb hatású a szavam, annál nagyobb a felelősségem. Márpedig soha senki sem gyakorolt gondolataival, az általa meghirdetett cselekvési programmal nagyobb hatást az emberekre, mint Marx Károly.

Ami tovább él Marx tanaiból

Miután a szocialista rendszer összeomlott, eléggé általánossá vált értelmiségi körökben a világ különböző részein a nézet, miszerint Marx gondolatainak egyszer és mindenkorra befellegzett. Lám, a történelem megcáfolta. Nem is egyszer találok nyegle írásokkal vagy fölényeskedő beszéddel: Marx már „passé”, az ilyesféle divatjamúlt gondolatokkal nem kell tovább foglalkozni.

Napjainkban, a kibontakozó válság közepette éppen az ellenkező hangulat alakult ki. Marx újra divatba jött. Politikusok és újságírók köreiből sikké vált Marx profetikus előrelátására hivatkozni, amikor rémképeket festenek a kapitalizmus küszöbönálló összeomlásáról. Hirtelen bestseller lett a *Capital*.⁶

Mindkét divatáramlat indokolatlan. Munkásságával Marx nemcsak a politika és szellem *történetébe* írta be maradandóan a nevét, hanem számos gondolata ma is megállja a helyét, és segíti a világ megértését. Erre mindjárt visszatérek. De előbb még néhány szót szólnék Marx új keletű reneszánszáról. Való igaz, hogy Marxnál ismételten megjelenik a jövődőlés, amely szerint a kapitalizmusban önromboló erők működnek, amelyek a rendszer végzetes válságához és összeomlásához vezetnek. Még a Marx-gondolatokat leginkább tisztelő Marx-kutatók egyike-másika is elismeri, hogy a végső összeomlást magyarázó gondolatmenetet nehéz követni, enigmatikus vagy egyszerűen téves.⁷

Nem foglalkozom próféciával, és annyit megtanultam saját tapasztalatból, hogy sokszor váratlanul következnek be világtörténelmi horderejű változások. Nem tudom, milyen lesz a társadalom berendezkedése a jövőben. Csak annyit mondhatok: az én látókörömben nem jelent meg a kapitalista rendszer vége, és még kevésbé Marx jövődőlésének megvalósulása, a kapitalizmus univerzális felváltása szocialista rendszerrel. Ennél sokkal szilárdabbnak tűnnek a szememben a kapitalizmus fundamentumai. A kérdést persze nem az egymással vitázó próféciák közötti párbaj fogja eldönteni, hanem a jövődőlés történelem. *Ma* még csak annyit állíthatunk teljes bizonyossággal, hogy a kapitalizmus pillanatnyilag görcsökben rángatózik – de *él*. A napi sajtóban olvashatjuk politikusok és zurnaliszták kijelentéseit, hogy elkezdődött a nyugati világ „szovjetizálása”. Hiszen mi mást jelezne az a tény, hogy egyes országokban a kormány nem adja ingyen a kimentést, hanem tulajdonjogot kér cserébe. (Tegyük hozzá: olyan állami tulajdont, amit később privatizálhat a kormány, ha csak egy olyan kommunista párt át nem veszi a hatalmat az Egyesült Államokban és Angliában, amely el van szánva, hogy bármi áron bevezeti a szovjet modellt.) Akik itt „szovjetizálásról” és a szocializmus bevezetéséről fecsegnek, csak azt árulják el önmagukról, hogy nemcsak Marxtól nem ismerik, de fogalmuk sincsen a Szovjetunió történetéről és a szocialista rendszer igazi karakterisztikus vonásairól. Azt viszont érdemes hangsúlyozni, hogy *A tőke* I. és III. kötetében zseniális eszmefuttatások találhatók az időről időre túlhalt hitelexpanzióról és annak válságokat okozó hatásáról. Talán elsőként vagy legalábbis az első között figyelt fel arra, hogy a hitelezés expanziója hogyan vezet – a marxi terminológia szerint – túltermeléshez, azaz a valóságos keresletet meghaladó termeléshez, illetve a túl magas termelési szint eléréséhez szükséges túlzott kapacitások kiépítéséhez. És ez a felgyorsult expanzió tart addig, amíg a hitelezések láncolata elkezdi hirtelen szétszakadozni.⁸

Voltak akadémiai közgazdászok és gyakorlati pénzügyi szakértők, akik az elmúlt egy-két évtizedben felismerték a felelőtlen hitelnyújtásban, a kockázatok elhibázott számbavételében, a hitelrendszer regulálásának gyengeségében rejlő veszélyeket, sőt még javaslatokat is tettek a bajok megelőzésére, de nem hallgattak rájuk. Ezeket az éber riasztókat nem a marxista körökben, nem a kapitalizmus radikális ellenségei között kell keresni, hanem a kapitalizmus féltő hívei, a fennálló hitelezési gyakorlat kritikussai, a rendszer *reformerei* között.

Most pedig a szubjektív elbeszélés kereteibe visszatérve szólni szeretnék arról, mi az, ami számomra a leginkább tanulságos a ma is érvényes marxi gondolatokból. Ez a zseniális elme a gondolatok és analitikus eszközök valóságos zuhatagát árasztotta felénk. Ebben a rövid esszében néhány igen lényeges eszméjével szálltam vitába, és jeleztem, hogy a magam részéről nem fogadom el őket. Ám – ha saját nevemben szólhatok a továbbiakban is – van számos fontos marxi hozzájárulás a tudományos gondolkodáshoz, amelyet továbbra is elfogadok, és ezeket igyekszem fel is használni. Csupán néhány példára szorítkozom.

Legtöbben Schumpeterre szoktunk hivatkozni, amikor az „alkotó rombolás” szóba kerül. A vállalkozóra gondolunk, aki megszervezi az új termék, az új technológia bevezetését, az új szervezési formák és az új piacok térhódítását. És emellett a Schumpeter által leírt kapitalista fejlődésre, amely szétrombolja a régi világot, és a saját világát, termelési módját hozza helyébe, kényszeríti rá a társadalomra. Tegyük azonban hozzá, hogy Marx és Engels ezt a folyamatot, a kapitalizmus teremtő és pusztító erejét már jóval korábban írta le a Kommunista kiáltvány sokszor idézett, megragadó első soraiban. A marxi politikai gazdaságtan felfogásában a kapitalistának kitüntetett szerepe van a technikai újítás folyamatának megszervezésében.

Marx előtt és után a legtöbb közgazdász figyelme az egyensúlyi állapotokra összpontosult, mégpedig a piaci egyensúlynak arra a speciális esetére, amikor a kereslet és a kínálat egyensúlyban van. Később walrasi egyensúlynak nevezte el a közgazdaságtan ezt a speciális állapotot. Malthus mellett Marx volt az úttörője annak a kutatásnak, amely a piaci egyensúlytól eltérő állapotokat elemzi, mégpedig nemcsak a (walrasi) piaci egyensúly körüli véletlen ingadozásokat, hanem a tartós eltéréseket. Különösen a munkaerőpiac foglalkoztatta Marxt ebben a vonatkozásban, amelyen nemcsak időlegesen, hanem *tartósan* magasabb a kínálat a keresletnél. Marx nem demográfiai magyarázatot próbált adni, hanem közgazdaságit, amikor az általa „relatív túlnépesedésnek” nevezett jelenséget vizsgálta. Ma ugyanezt a jelenséget, a tartós munkaerő-túlkínálatot a munkaerő közgazdaságtana munkanélküliségi egyensúlynak nevezi. (Lásd pl. Layard-Nickell-Jackman 2005, 8. és 11.) Kevesen emlékeznek meg arról, hogy Marx volt az úttörő előd. A magam részéről hangsúlyozom, hogy elsősorban Marxtól tanultam meg, hogy mennyire érdemes odafigyelni a piaci egyensúlytól való tartós eltérésekre.⁹ Nem ismerem pontosan a „kapitalizmus” fogalom megalkotásának és a tudományos gondolkodásba való bevezetésének történetét. Azt hiszem, nem tévedek, ha azt állítom: hosszú ideje a legtöbb politikus, közíró és társadalomkutató Marx nevéhez és a marxista szellemi irányzathoz kapcsolja a „kapitalizmus” fogalmának bevezetését és a történelmileg kialakult valóságos kapitalista rendszer szembeállítását a Marx korában még csak megjövendőlt és sóvárgott új világgal, a szocialista rendszerrel. Marx nem utópiának fogta fel az utóbbit, hanem olyan történelmi realitásnak, amely egészen bizonyosan el fog jönni.

Ez a fogalomalkotás szorosan összefügg Marxnak az *egymást követő*, egymástól a leglényegesebb vonásokban eltérő termelési módokkal kapcsolatos elméletével. Ma is erősen hat a gondolkodásomra a marxi gondolati építménynek ez a fontos összetevője. Egyik írásomban „rendszerparadigmának” neveztem azt a szemléletet, amely nem a társadalom, a politikai szféra, a kultúra és a szellemi szféra vagy a gazdaság egyetlen szeletét, egyetlen körülhatárolt részét hasítja ki, hanem a részekből összetevődő egészet. Éppen arra összpontosítja a figyelmet, hogyan függnek össze egymással a különböző részek, milyen kölcsönös hatások alakulnak ki közöttük. A rendszert nem statikus pillanatképpen ábrázolja, hanem a dinamikáját próbálja megérteni, ahogy az a történelemben alakul. Marx a rendszerparadigma nagy úttörője és hasonlíthatatlan mestere. Egyszerre, egy személyben közgazdász, szociológus, politológus és történész. Még senki sem használta az „interdiszciplináris” szót, de ő már példát mutatott rá, hogyan kell a szűk diszciplinahatárokon felülemelkedni és átfogó társadalomtudósként kutatni.

Meg szokták kérdezni tőlem, marxista vagyok-e. A feleletem egyértelmű *nem*.¹⁰ Mások azt mondják: az osztrák iskolához tartozom, vagy azt, hogy keynesiánus vagy neoklasszikus vagy neoliberais vagyok, és így tovább. Én mindegyik jellemzésre

tagadólag rázom a fejem. Nem vagyok egyik iskola vagy „izmus” feltétlen követője sem. Ha mások próbálkoznak is velem, nem hagyom magam egyik skatulyába sem bezárni. Inkább azt vállalnám, hogy a gondolkodásom elemei – Engels gunyoros szavaival – eklektikus kolduskotyvalékká elegyednek. Ha jobbindulatú lennék önmagamhoz, szívesebben mondanám, hogy sokféle eszmeáramlat integrálására törekszem. Amikor meg kell neveznem azokat, akik a leginkább hatottak rám, Schumpeter, Keynes, Hayek nevét szoktam említeni, de ugyanebben a névsorban az első helyen mindig Marx Károly neve szerepel.

A Kaganawa Egyetemen (Yokohama, Japán) rendezett Marx-konferencián tartott angol nyelvű előadás magyar szövege. Hálás vagyok Dániel Zsuzsának, Madarász Aladárnak és Nagy Eszternek a tanulmány kidolgozásához adott értékes segítségért. Köszönetet mondok a Collegium Budapestnek, amelynek keretében kutatómunkámat végzem.

1 A közelmúlt és a jelenkor irodalmából kiemelem a következő műveket: Elster 1991, Foley 1986, Kolakowski 1978, Mandel 2008, Roemer 1986 és Tabbitt 2006. A magyar olvasó áttekintést kap a Marxszal foglalkozó modern irodalomról Ivánné Hild Mária (1997, 1998) írásaiból. A nyugati egyetemeken használt elmélettörténeti tankönyvek, legalábbis azok, amelyek az elmúlt évtizedben jelentek meg, ismertetik ugyan Marx munkásságát, de többnyire nem vállalkoznak műveinek elmélyültebb elemzésére és értékelésére. Lásd pl. Backhouse 2002, Vaggi-Groenewegen 2006.

2 Önéletrajzom először magyarul jelent meg 2005-ben, ezt követte a japán, az angol, majd az orosz, a lengyel és a vietnami kiadás. A kínai nyelvű kiadás most van folyamatban. A könyvet Tsuneo Morita fordította japán nyelvre, és 2006-ban jelent meg Tokióban, a Nippon-Hyoron-Sha Kiadó gondozásában.

3 Hasonló következtetésekre jut Amos Oz, a nagy izraeli író remek írásában: *Hogyan gyógyítsuk a fanatikusokat?*

4 Ezt az álláspontot egyébként nemcsak azok foglalják el, akik sohasem kerültek a marxisták hatása alá, de az ún. „analitikus marxizmus” legtöbb képviselője is, holott ez az áramlat egyébként magáévá vallja Marx társadalomelméletének és filozófiájának legtöbb elemét. (Lásd Tabbitt 2006, 598-599.)

5 Néhány mondatban próbáltam összefoglalóan jellemezni a szocialista gazdaság legfontosabb vonásait. Gondolataimat *A szocialista rendszer* (1993) című könyvemben fejtettem ki részletesen.

6 A Marx iránt hirtelen felizzott érdeklődésről lásd pl. a londoni *Times* cikkét (Collins 2008).

7 Többnyire úgy szokás értelmezni Marx idevágó gondolatait, hogy a csökkenő profitráta tendenciája vezet el a végső ponton a kapitalista termelési mód ellehetetlenüléséhez. A legtöbb kritikus kétségbe vonja mind elméleti megfontolások, mind pedig a történelmi tényekre hivatkozva magát a tendenciát. A magam részéről egyetértek a kritikusokkal.

8 Mint ismeretes, Marx nem foglalta össze az ismétlődő válságokkal kapcsolatos gondolatait. Talán a legfontosabb hely, amire itt hivatkozni érdemes, *A tőke* III. kötetének 30. fejezete. Tömör összefoglalást ad Marxnak a válságokkal kapcsolatos gondolatairól Mandel 2008.

9 Az a jelenség, amely az én kutatásaim középpontjában (Kornai 1980) állt, nevezetesen a szocialista gazdaságban mutatkozó krónikus áru- és munkaerőhiány, a Marx és Keynes által leírt tartós *felesleg* tükörképe, az arra szimmetrikus, ellenkező előjelű jelenség.

10 Manapság Kelet-Európában az is tagadóan felel, aki 1989-ben még nyugodtan tanította a „dial-mat”-ot vagy „pol-gazd”-ot (a doktriner marxista dialektikus materialista filozófia kurzust vagy hasonlóan dogmatikus marxista politikai gazdaságtan kurzust). Az én fenti kijelentésemnek mások a személyes előzményei. Amint az elején elmondtam: marxistaként indultam. Ám 1956 novemberében, *miután* a szovjet tankok már betörték Budapestre, politikai állásfoglalásként bejelentettem a kommunista párt helyi titkárának: vegye tudomásul, hogy nem vagyok marxista. Ez sok nehézséget okozott későbbi életemben, egy olyan akadémiai világban, amelyben a szó szoros értelmében kötelező volt marxistának lenni.

Hivatkozások

- Backhouse, R. 2002: *The Penguin History of Economics*. Penguin.
- Bródy, András 1969: *Érték és újratermelés: Kísérlet a marxi értékelmélet és újratermelési elmélet matematikai modelljének megfogalmazására*. Budapest, KJK.
- Collins, P. 2008: Karl Marx: Did he get it all right? *Times*, October 21, 2008. www.timesonline.co.uk (Letöltve 2008. november 4.)
- Elster, J. 1991: *Making Sense of Marx*. Cambridge-Paris, Cambridge University Press, Maison des Sciences de l'Homme.
- Engels, F. 1872 (1969): A tekintélyről. In Karl Marx és Friedrich Engels művei, 18. kötet, Budapest, Kossuth, 290-293. o.
- Engels, F. 1891 (1970): Bevezetés Marx „A polgárháború Franciaországban” 1891-es kiadásához. In Karl Marx és Friedrich Engels művei, 22. kötet, Budapest, Kossuth, 177-188. o.
- Foley, D. 1986: *Understanding Capital: Marx's Economic Theory*. Cambridge MA, Harvard University Press.
- Ivánné Hild Márta 1997: A marxi elmélet „újrafelfedezésének” története. *Eszmélet* (9. évf.), 34. sz. 123-145. o.
- Ivánné Hild Márta 1998: Az analitikus marxizmus néhány problémafelvetése. In Temesi J. (szerk.): *50 éves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. Jubileumi tudományos ülésszak*. Budapest, BKE, II. kötet, 741-753. o.
- Kautsky, K. 1918 (1919): *A proletárság diktatúrája*. Budapest, Népszava.
- Kolakowski, L. 1978: *Main Currents of Marxism*. Oxford, Oxford University Press.
- Kornai, J. 1980: *A hiány*. Budapest, KJK.
- Kornai, J. 1993: *A szocialista rendszer*. Budapest, HVG Rt.
- Kornai, J. 2005: *A gondolat erejével – Rendhagyó önéletrajz*. Budapest, Osiris.
- Layard, R.-Nickell, S.-Jackman, R. 2005: *Unemployment. Macroeconomic Performance and the Labor Market*. Oxford, Oxford University Press.
- Lenin, V. I. 1918 (1977): *A proletárforradalom és a renegát Kautsky*. Budapest, Kossuth.
- Mandel, E. 2008: Marx, Karl Heinrich (1818-1883). In Durlauf, S. N.-Blume, L. E. (eds.): *The New Palgrave Dictionary of Economics. Second Edition*. Basingstoke, Palgrave-Macmillan.
- Marx, K.-F. Engels 1848 (1959): A kommunista párt kiáltványa. In Karl Marx és Friedrich Engels művei, 4. kötet. Budapest, Kossuth, 437-470. o.
- Marx, K. 1871 (1968): A polgárháború Franciaországban. In Karl Marx és Friedrich Engels művei, 17. kötet. Budapest, Kossuth, 285-336. o.
- Marx, K. 1873 (1969): A politikai közömbösség. In Karl Marx és Friedrich Engels művei, 18. kötet. Budapest, Kossuth, 284-289. o.
- Marx, K. 1867 (1973): *A tőke*, I. kötet. Budapest, Kossuth.
- Marx, K. 1863-1883 (1974): *A tőke*, III. kötet. Budapest, Kossuth.

Morishima, M. 1973: Marx's Economics: A Dual Theory of Value and Growth. Cambridge, Cambridge University Press.

Oz, A. 2007: Hogyan gyógyítsuk a fanatikusokat. Budapest, Európa.

Roemer, E. J. (ed.) 1986: Analytical Marxism. Cambridge, Cambridge University Press.

Roemer, E. J. (ed.) 1994: Foundations of Analytical Marxism. Brookfield, Elgar.

Tabbit, F. 2006: A Brief History, Scope, and Peculiarities of „Analytical Marxism”. Review of Radical Political Economics, www.sagepublications.com

Vaggi, G.-P. Groenewegen 2006: A Concise History of Economic Thought, Basingstone, Palgrave-Macmillan.

Kapcsolódó írások:

1. Csepeli György: A kelet-európai kisállamok új nyomorúsága Elvesztett illúziók Az 1989/90-es évforduló tájékán a közép- és kelet-európai...
2. Kornai János: Liberté, Égalité, Fraternité – Gondolatok a szocialista rendszer összeomlását követő változásokról Bevezetés A francia forradalom célja a zsarnokság megdöntése volt. Most...
3. Farkas Zoltán: A kapitalizmust szeretni nem kell félnetek jó lesz... – Reflexiók Kornai János legújabb könyvéhez (Forradalmak szezonja) A rendszerváltás 17. évének májusára három véleményformáló és...
4. Kornai János: Hol a határ a független közgazdasági elemzés és az aktív politikai tevékenység között? – A független költségvetési tanácsok példája A magyarországi Költségvetési Tanács rendezésében Budapesten tanácskozást tartottak a „Független...
5. Rainer M. János: A munkás(osztály?) a kapitalizmusba megy (Bartha Eszter: A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989. Budapest, 2009, L'Harmattan Kiadó.) Bartha Eszter a magyar jelenkortörténetírás új hullámaéhoz tartozik – harmincas...

2. 2010 január

Kornai János: Liberté, Égalité, Fraternité – Gondolatok a szocialista rendszer összeomlását követő változásokról

Bevezetés

A francia forradalom célja a zsarnokság megdöntése volt. Most egy nem kevésbé fontos történelmi esemény huszadik évfordulóját ünnepeljük: a kommunista diktatúra zsarnokságának bukását. Bukarestben gyűltünk össze, az egyetlen olyan országban, ahol ez a drámai változás erőszakkal és vérontással járt. Ez azonban a szabályt erősítő kivétel: a térség többi országában békésen történt ez az alapvető változás. Húsz évvel ezelőtt bársonyos forradalom zajlott le. De még ha vér nélkül ment is végbe, forradalom volt, és ezért jogos a kérdés: mi valósult meg a Liberté, Égalité, Fraternité forradalmi jelszavakból?

A francia forradalom hármasszója természetesen nem tartalmazza az összes alapvető értéket. Feltűnően hiányzik két szorosan összekapcsolódó érték: a növekedés és az anyagi jólét. A poszt-szocialista átalakulás más kutatói már sok tanulmányban vizsgálták ennek a két alapvető jelentőségű célnak a teljesülését. (Lásd pl. EBRD 2008 és 2009.) Ezért is merem megkockáztatni, hogy a címben szereplő fontos értékekre összpontosítsam a figyelmemet.

Ezeket is számos értékes elemzés vizsgálta részletesen. A terjedelem korlátai nem engedik meg, hogy részletekbe bocsátkozzam; előadásom célja inkább egy átfogó keret felvázolása a konferencia vitáihoz.

Liberté

A szabadság különböző jogokból álló halmaz. Osszuk három részre ezt a nagy halmazt, és vizsgáljuk meg a részhalmazokat egyenként!

1. Politikai és emberi jogok

A szocialista rendszer állampolgárait alapvető emberi jogoktól fosztották meg. A rendszerváltás biztosította számunkra az összes alapvető politikai jogot:

I a szólásszabadságot

I a nyílt vagy rejtett cenzúrától mentes szabad sajtót

I a gyülekezési és egyesülési jogot

I az utazás szabadságát

I a kormányzat kritizálásához és a politikai tiltakozáshoz való jogot

I a pártállam megszűnését és a versengő pártok és ideológiák közötti választás jogát.

Ez a *demokrácia* hatalmas új hullámához vezetett térségünkben. Itt a demokrácia egy egyszerű, széleskörűen elfogadott értelmezését alkalmazom, és nem megyek bele abba, hogy milyen definíciós kérdéseket vet fel ez a fogalom. E szerint hogy egy országot demokráciának minősítsünk, annak *minimális feltétele* a következő: a hatalomváltásra nem politikai gyilkosság, katonai puccs, az uralkodó udvarában szőtt összeesküvés vagy fegyveres felkelés keretében kerül sor. Demokráciában a hatalmon lévőköt pontosan szabályozott módon, békés, civilizált, többpárti választásokon lehet leváltani.

1. táblázat

A kormányzat leváltása az EU10 országokban, 1989–2008

Ország	Választások 1989–2008	A kormányzat leváltása	Az átalakulás éve
Bulgária	6	5	1991, 1994, 1997, 2001, 2005
Cseh Köztársaság	6	4	1990, 1992, 1998, 2006
Észtország	6	5	1990, 1995, 1999, 2003, 2007
Lengyelország	7	6	1991, 1993, 1997, 2001, 2005, 2007
Lettország	6	4	1990, 1995, 1998, 2002
Litvánia	6	6	1990, 1993, 1996, 2000, 2004, 2008
Magyarország	5	4	1990, 1994, 1998, 2002
Románia	6	5	1990, 1996, 2000, 2004, 2008
Szlovák Köztársaság	6	5	1990, 1992, 1994, 1998, 2006
Szlovénia	6	4	1990, 1992, 2004, 2008

Megjegyzés: A „kormányzat leváltása” akkor következik be, ha (i) a választást követően jelentősen kicserélődik a kormányzó koalíció, beleértve (ii) a kormány vezetésében történő változásokat, és (iii) a stratégiai prioritások változnak.

Forrás: A táblázatot Zdenek Kudrna (CEU) készítette az Economist Intelligence Unit Country Reports (1990–2008) alapján.

Az 1. táblázat az EU első 10 kelet-közép-európai tagját mutatja. Ezeknek az országoknak a demokratikus voltára erős bizonyítékot szolgáltat az a tény, hogy mindegyikben többször is sor került olyan szabad választásra, amely során leváltották a kormányzó erőket. Eddig még nem jutott hatalomra egyik országban sem olyan politikai rezsim, amelynek sikerült volna magát tartósan „becementezni”, azaz igen hosszú időre kiküszöbölni az ellenzéki erők, a rivális pártok győzelmi esélyeit.

Sok ember – és különösen a fiatalabb generációk – számára a politikai jogok a normális élet magától értetődő elemét képezik. Ezek azonban egyáltalán nem magától értetődőek! Gondoljunk csak Kínára, ahol teljes sebességgel álltak át jól működő piacgazdaságra, de nem került sor a politikai szféra átalakulására ezzel párhuzamosan! A politikai zsarnokság kelet-európai összeomlásának huszadik évfordulója egybeesik a demokrácia melletti Tienanmen téri tüntetések véres elfojtásának huszadik évfordulójával. Még az idén sem gyűlhetek össze ezen a téren a kínai emberek az évfordulás megemlékezésre. Kína brutális rendőrállam maradt. Mi, kelet-európaiak, hálásak lehetünk azért, hogy – nagy ajándékként – egyszerre jutottunk hozzá a gazdasági és a politikai szabadsághoz. Egyedülálló a demokrácia és a kapitalizmus történetében e két nagy változás együttes megvalósulása, mégpedig történelmi léptékkal mérve igen rövid idő alatt.

2. A szabad vállalkozáshoz, szabad piacra lépéshez és a tulajdonhoz való jog

Ezekhez sok intézményi változásra, többek között számos új törvény elfogadására és az ezeket kikényszeríteni képes független bíróságok létrehozatalára volt szükség.

Többféle becslés létezik a gazdasági szabadság területén történt változások mértékéről. Itt csak egy jól ismert felmérést, a *Gazdasági szabadság indexét* mutatom be a 2. táblázatban a térségben történt hatalmas változások érzékeltetésére.

2. táblázat

„Gazdasági szabadság a világban” index (Economic Freedom of the World, EFW Index) a posztoszocialista országokban

Ország		1990	1995	2006
Magyarország	5,35	6,36	7,41	
Bulgária		4,08	4,48	6,54
Románia		4,73	3,98	6,58
Lengyelország	4,00	5,3	6,77	
Albánia		4,12	4,49	6,99
Cseh Köztársaság	5,81	6,84		
Észtország		5,55	7,82	
Lettország		4,91	7,20	
Litvánia		4,89	7,23	
Szlovák Köztársaság		5,54	7,52	
Szlovákia		4,96	6,40	
Ukrajna			3,9	5,51
Világátlag	5,68	5,99	6,58	

Megjegyzés. Az EFW-indexet a Fraser Institute (USA) számítja ki. Összesen 42 indikátorral mérik a gazdasági szabadságot öt szférában: a kormányzati kiadások, a jogi struktúra és a tulajdonjogok, a pénzhez való hozzáférés, a nemzetközi kereskedelem szabadsága és a hitel, a munka és az üzleti tevékenység szabályozása területén. Ebből a 42 indikátorból képeznek összefoglaló indexet, amelynek elméletileg legmagasabb értéke 10, legalacsonyabb értéke pedig 0. A módszertan leírását lásd Gwartney-Lawson 2008. 2006-ban az EFW-index legmagasabb értékét, 8,94-et Hongkong érte el, a legalacsonyabbat, 2,67-et pedig Zimbabwe.

Forrás: A táblázatot Kapás Judit és Czeglédi Pál, a Debreceni Egyetem Közgazdasági Kar tanárai állították össze. Eredeti forrás Gwartney-Lawson 2008.

Számos kutatás bizonyította, hogy ha a köztulajdon dominanciáját felváltja a magántulajdoné, a szabad belépés és a verseny, akkor gyorsul a növekedés, nő az innováció és a technológiai fejlődés üteme, valamint javul a hatékonyság. A gazdasági szabadság *instrumentális* értéke tehát jelentős, mert segíti az olyan alapvető értékek megvalósulását, mint az állampolgárok anyagi jóléte. Ebben a tanulmányban azonban a szabad vállalkozáshoz való jog *önmagában vett* értékére helyezem a hangsúlyt. Saját döntésre – és nem utasítások vagy bürokratikus engedélyek alapján – vállalkozást indítani, piacra lépni, a konkurenciával versenyezni és újításokkal kísérletezni olyan *emberi jog*, amely – gazdasági következményeitől

függetlenül – önmagában is jó és kívánatos. Azért hangsúlyozom ezt az *etikai* vonatkozást, mert nem kap elég figyelmet a gazdasági változások egyoldalú technokratikus megközelítésében.

3. Különböző áruk és szolgáltatások közötti választás szabadsága

A szocialista rendszer hiánygazdaságot hozott létre. Ebből a szempontból – a Szovjetunió és Lengyelország mellett – a konferenciának otthont adó Romániában volt a legrosszabb a helyzet egészen a rendszer összeomlásáig. Előzetes figyelmeztetés nélküli áramkimaradások okoztak jelentős károkat a vállalatoknak és a háztartásoknak. Hosszú sorok és üres polcok fogadták az embereket, mert súlyos és visszatérő hiány volt alapvető élelmiszerekből és más fogyasztási javakból.¹ Évekig kellett várni arra, hogy valaki autót vagy lakást vásárolhasson.

A szabadság eddig említett dimenzióhoz hasonlóan a hiánygazdaság megszűnését és a vevők piacának megjelenését sem egyszerűen gazdasági változásnak tekintem. Ennek a változásnak is vannak *etikai* következményei, hiszen növelte az *egyéni szabadságot*. A krónikus hiánygazdaság megfoszt minket egy alapvető emberi jogtól: attól, hogy szabadon választhassuk ki, mit vásárolunk meg. Mindenkinek joga van eldönteni, hogy mire költi a jövedelmét. Krónikus hiány esetén a rendelkezésre álló áruk köre korlátozta ezt a szabadságot. A vevők helyettesítésre kényszerültek: nem vehették meg, amit szerettek volna, csak azt, ami éppen volt. Ez megalázó helyzetbe hozta őket. Kénytelenek voltak alázasan és szolgálatkészen viselkedni, vagy esetleg megpróbálták megvesztegetni az eladót. Mindez nagyon hamar megszűnt. Gyakran halljuk a következő véleményt. Mindegy, hogy a tényleges korlát a keresleti vagy a kínálati oldalon érvényesül: a jövedelem vagy a rendelkezésre álló javak korlátos volta hasonló módon szűkíti a cselekvési lehetőségeket. Nem értek egyet ezzel a nézettel, mert érdekemnek tartom a két korlát közötti különbséget. A fogyasztói választás szabadsága nem a gazdagok luxusa. A tehetősebb emberek mindig megtalálják a módot az adminisztratív elosztás kikerülésére, és be tudják szerezni az árukat a feketepiacon vagy kemény valuta segítségével. A szegényebb embereknek – relatív értelemben – nagyobb kárt okozott a hiánygazdaság, mert nem tudták szerény jövedelmüket és még szerényebb megtakarításaikat úgy elkölteni, ahogy szerették volna.

Összefoglalva az eddigieket, jelentős eredményeket élvezhetünk a szabadság terén. Szomorú megfigyelés, de mégis társadalom-lélektani tény, hogy az emberek nagy része nem tulajdonít nagy értéket a szabadságnak; a többi alapértéket sokan fontosabbnak tartják. Számos felmérés hasonlítja össze, hogy mekkora jelentőséget tulajdonítanak az emberek az egyes alapértékeknek. Ezek közül most csupán a jól ismert *World Values Survey* eredményeiből mutatok be néhányat a 3. táblázatban.

3. táblázat

Értékek: Szabadság versus rend

Ország	Szabadságpártiak: (a válaszadók százalékában)	Rendpártiak (a válaszadók százalékában)
Lengyelország	19,8	66,3
Cseh Köztársaság	21,4	72,4
Szlovákia	21,9	74,6
Bulgária	26,3	64,0

Magyarország	27,2	63,4
Kelet-Németország	27,5	68,3
Románia	31,6	61,2
Nyugat-Németország	45,7	45,8
Svédország	48,1	42,5
Egyesült Államok	48,9	46,2
Spanyolország	50,5	42,9
Világ (átlag)	40,9	54

Megjegyzés: A kutatás dátuma 1997–98. A következő kérdést tették fel a válaszadóknak: „Ha választani kellene, mit tart a kormány legfontosabb feladatának: 1. Fenntartsa a társadalomban a rendet; vagy 2. Tartsa tiszteletben az egyének szabadságát.”

Forrás: World Values Survey 1995.

A táblázatban jól látható, hogy a posztoszocialista térségben kevesebben sorolják a szabadságot a legfontosabb értékek kategóriájába, mint az olyan országokban, amelyekben 1989 előtt is kapitalista rendszer uralkodott.

Ez rávilágít az oktatási rendszer lényeges szerepére abban, hogy a fiatalok jobban megértsék a szabadság fontosságát. Már az általános iskolában vagy akár az óvodában figyelmet kellene erre fordítani. A középiskola és a felsőoktatás minden szintjén fontos lenne ennek az alapvető értéknek a tudatosítása. Végül a nyomtatott és az elektronikus sajtó, valamint az internet is jelentős szerepet játszhat a szabadság fontosságának hangsúlyozásában. Minden olyan ember felelősséggel tartozik ezért, aki befolyást gyakorol az emberek gondolkodására: tanárok, professzorok, politikusok és újságírók.

Egyszerre szembesülünk a demokrácia sikerét bizonyító és rémisztő folyamatokkal. A pártok közötti verseny olyan visszataszító mellékhatásokkal járt, mint a korrupció, a felelőtlenség és a demagógia elterjedése. A választók között megjelent a versengő parlamenti demokráciával kapcsolatos csalódottság. Bizonyos társadalmi csoportok erős vezért, jobb közbiztonságot és szigorú rendőrséget szeretnének. Nyugtalanító és elkésztő, hogy szemérmetlenül fajgyűlölő, antiszemita, cigánygyűlölő és kapitalizmusellenes retorikával szavazatokat szerző szélsőjobbaldali erők számottevő támogatottságra tettek szert. A szélsőjobbaldal a posztoszocialista országokban a szólásszabadság és a gyülekezési szabadság jogával él – él vissza – az emberi jogok és szabadság alapjainak megtámadása céljából. Sajnálatos módon a jelenlegi válság sok szenvedést okozott, amely rokonszenvező közeget teremthet ezeknek a támadásoknak és akár a zsarnokság felé vezető utat is kikövezheti. Nem csupán egyik vagy másik posztoszocialista országnak, hanem egész Európának vigyázni kell. Ne feledjük Weimart!

Égalité

A szovjet típusú szocializmus a valóságban nem biztosította az egyenlőséget. Az elvek szintjén mindenki a munkája alapján kapott a javakból. Ez tehát egy meritokratikus kiindulópont, amelyet azonban úgy fordítottak le a létező szocializmus

gyakorlatában, hogy a párt ítélt meg az egyéni érdekeket. Ez alapján a szocialista munka hőségnek sokkal több jövedelem jutott, mint egy átlagos munkásnak, és többet kapott a kerületi párttitkár, mint egy egyetemi tanár. A nómenklatúra tagjai anyagi előnyöket élveztek. Nem a fizetésük volt különösebben magas, hanem jobb lakáskörülmények, hiánycikkekhez való hozzáférés, jobban felszerelt kórházak és üdülési beutalók formájában jutalmazták meg őket érdemeikért.

Igen, volt valamekkora egyenlőtlenség, de ha végignézünk a lakosság jövedelem- és vagyoneeloszlásán, akkor az derül ki, hogy leginkább egyfajta szürke egyenlősítés, az egyenlőtlenségek drasztikus leszorítása jellemezte a társadalmat. Fizetés szempontjából nem volt túl nagy különbség egy nagyvállalat igazgatója és egy egyszerű dolgozó között. A hatékony és a pazarló, az újító és a maradi ipari vagy mezőgazdasági vezető hasonló jövedelemhez jutott. Az átlagtól való kis eltérések pedig sokkal inkább a párt iránti lojalitás mértékétől függtek, mint a teljesítménytől, a tudástól, a szorgalomtól vagy az újító hajlamtól.

A rendszerváltozás után nagyon rövid idő alatt alapvetően változott meg a jövedelemeloszlás képe. Nézzünk először néhány számot a *4. táblázatban!* Nagy különbségek vannak az egyes országok között – ennek okairól most nem beszélek. Ha a posztszocialista országokat egy hosszabb listára helyezük, amelyben szerepelnek olyan országok is, amelyek nem voltak szocialisták, és az egyenlőtlenségi mutató alapján rangsoroljuk őket, akkor azt látjuk, hogy az egyes posztszocialista országok helyezése nagyon eltérő. Kétségtelen tehát, hogy a rendszerváltás ténye mellett más tényezők is fontos szerepet játszanak az egyenlőség alakulásában.

4. táblázat

A fogyasztás egyenlőtlensége

Összehasonlítható egy főre jutó fogyasztási mutató Gini-indexe

Ország	1987–1990	2003
Bulgária	0,245	0,351
Cseh Köztársaság	0,197	0,234
Észtország	0,240	0,402
Lengyelország	0,255	0,356
Lettország	0,240	0,379
Litvánia	0,248	0,318
Magyarország	0,214	0,268
Románia	0,232	0,352
Szlovák Köztársaság	0,816	0,299
Szlovénia	0,220	0,220

Forrás: Mitra–Yemtsov 2006.

Az országok közti összehasonlítás helyett most vizsgáljuk meg az időbeli változásokat, és hasonlítsuk össze a rendszerváltás előtti helyzetet a nagyjából

tizenöt évvel későbbivel! Minden sorban jelentősen, sőt néhol drámai mértékben eltérő értékeket láthatunk. Ez mutatja a rendszerváltás mély társadalmi hatását. Számos hatás vezetett az egyenlőtlenség növekedéséhez (lásd Kolosi–Tóth 2008, Lilanovic 1999, Milanovic–Ersado, 2009, Mitra–Yemtsov 2006).

A rendszerváltás során előnybe kerültek a nyertesek: sikeres vállalkozók, nagyszerű üzleti érzékkel rendelkező emberek, olyan újítók, akik új termékeket és eljárásokat vezettek be vagy új piacokat nyitottak meg, és olyan vezetők, akik segítették a vállalatok rugalmas alkalmazkodását az új gazdasági környezethez, a belföldi és a külföldi piacok változásaihoz. Közülük sokan támaszkodni tudtak a nyelvtudásukra és a modern információs technológiák ismeretére. Mindezeket a készségeket és erőfeszítéseket busásan megjutalmazta a piacgazdaság. Éppen ez a piac egyik nagy erénye: a kiemelkedő teljesítményt kiemelkedően jutalmazza. Ez az innováció, a verseny és a hatékonyság egyik elengedhetetlen feltétele.

Az anyagi sikernek persze – a valódi érdemek mellett – más forrásai is voltak. Voltak olyanok, akik rendkívül ügyesek voltak a privatizáció során, és nagyon olcsón vagy ingyen szerezték meg a korábban állami tulajdonban lévő eszközöket, gyakran nem járva túl messze a lopástól. Voltak olyanok, akik sikeresen használták fel a korábban – akár országon belül, akár más szocialista országokban – kiépített kapcsolataikat. Mások nem riadtak vissza a bürokraták vagy a politikusok megvesztegetésétől sem. A privatizáció hasznos, fényes és káros, sötét oldala nem választható el élesen egymástól. Az összes tiszta és piszkos elem, a fehér és a fekete szürke és ragadós masszává áll össze. Világos azonban, hogy a jövedelemeloszlás felső végén nagyon magas jövedelmek jelentek meg, amelyek többszörösei a legmagasabb szocialista jövedelmeknek.

Az eloszlás alsó részén is súlyos változásokra került sor, amit több tényező okozott együttesen.

I A legfontosabb változásra a munkapiacra került sor. Az érett szocialista rendszerben nem egyszerűen teljes foglalkoztatás volt, hanem krónikus munkaerőhiány. A munkanélküliség szörnyű traumaként jelentkezett abban a társadalomban, amely nem volt hozzászokva ehhez az embert próbáló jelenséghez. A nők egy része önként visszavonult a munkapiacról, és a feleség és anya társadalmi szerepét töltötte be a saját háztartásában dolgozva. De az önként visszavonulók kis csoportjától eltekintve az állások megszűnése a foglalkoztatottsági ráta drasztikus csökkenéséhez vezetett, és létrejött a bejelentett munkanélküliek jelentős csoportja.

I Sok ember bizonyos szempontból „leértékelődött”; elvesztették korábbi magasabb beosztásukat, és rosszabbul fizetett állással kellett beérniük.

I A nyugdíjak reálértéke – elsősorban az inflációs időszakoknak köszönhetően – jelentősen csökkent, és idős emberek milliói süllyedtek a súlyos szegénységbe.

I Különbéféle formákban jelentkezik a diszkrimináció is. Miközben elvileg a demokratikus országok minden lakóját ugyanolyan jogok illetik meg, jelen van a romákkal szembeni diszkrimináció. Nagy számban élnek romák Magyarországon, Romániában, Szlovákiában és más poszt-szocialista országokban is. A romák között sokkal magasabb a munkanélküliek aránya, mint a társadalom egészében.

A poszt-szocialista átalakulás hatását a jövedelemeloszlásra sok kutató vizsgálta, és gazdag empirikus irodalom áll a rendelkezésünkre. Nincs olyan munka ebben a témakörben, amely megcáfolná az általános állítást: jelentősen nőtt az egyenlőtlenség. A gazdagok és szegények közötti különbség növekedését részben az átmenet folyamata okozta, a gyors és radikális változások, a különféle irányú társadalmi mozgások, és így talán csak *ideiglenesen* működnek. Az okok között

azonban olyanok is vannak, amelyek a kapitalista rendszer *állandó* jellemzői. A kapitalizmus elidegeníthetetlen tulajdonsága, hogy sokkal magasabb jövedelemegyenlőtlenséget hoz létre a szocializmusnál.

Ám az, hogy a magasabb egyenlőtlenség a kapitalizmus rendszerspecifikus tulajdonsága, nem jelenti azt, hogy egyetlen lehetőségünk a tehetetlen szemlélődés lenne. Az egyenlőtlenséget nem lehet megszüntetni a rendszer megváltoztatása nélkül, de bizonyos mértékben befolyásolhatjuk. A kormányzat tevékenysége képes az egyenlőtlenség csökkentésére. A választók jelentős része világszerte elvárja, hogy a gazdaságpolitika újraelosztó jellegű legyen. Az 5. táblázat megmutatja, hogy az egyenlőtlenséget csökkentő gazdaságpolitika támogatottsága erősebb a posztoszocialista országok nagy részében, mint a szocializmus rendszerét meg nem tapasztalt országok nagy részében. A kelet-európai *átlag* inkább hajlik az egyenlősítő gazdaságpolitika felé, mint a világszerte. (Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy van olyan európai ország, pl. Spanyolország, Ciprus, Franciaország és Finnország, amely megelőz néhány olyan posztoszocialista országot, amelyben a közvélemény kevésbé hajlik egyenlősítésre.)

5. táblázat

Közvélemény a kormányzatnak a jövedelem-egyenlőtlenség enyhítése érdekében kifejtett tevékenységéről

Megjegyzés: A kutatás éve 2006.

Ország	
Bulgária	1,55
Magyarország	1,66
Ukrajna	1,71
Portugália	1,78
Oroszország	1,88
Spanyolország	1,89
Ciprus	1,91
Franciaország	1,91
Szlovénia	1,95
Lengyelország	2,00
Észtország	2,04
Szlovák Köztársaság	2,07
Finnország	2,07
Ausztria	2,15
Belgium	2,25
Svédország	2,27
Írország	2,28
Svájc	2,29
Németország	2,37
Norvégia	2,43
Hollandia	2,52
Egyesült Királyság	2,54

Dánia	2,92
Kelet-Közép-Európa (átlag)	1,86
Kelet-Közép-Európa	
(súlyozott átlag)	1,85
Világ (súlyozott átlag)	2,12

A következő kérdést tették fel a válaszadóknak: „Kérem, jelölje, mennyire ért egyet a következő állításokkal:

A kormánynak lépéseket kellene tennie annak érdekében, hogy csökkentse a jövedelmi különbségeket:

1 határozottan egyetért

2 egyetért

3 nem tudja elutasítani, de nem is ért egyet

4 nem ért egyet

5 határozottan nem ért egyet.”

Forrás: European Social Survey 2006/2007, 3. kör. Terjesztő: Norwegian Social Science Data Services (NSD)

A „Fizessenek a gazdagok!” visszatérő jelszó. Ez nem csupán a helyes költségvetés józan követelménye: az adókat azoktól kell beszedni, akiket hatékonyan lehet adóztatni. Ez a jelszó inkább érzelmekre épül: sokan igazságtalannak érzik, hogy a gazdagok gazdagok. Mitől múlik el ez a rossz érzés? Természetesen jövedelmük és vagyonuk minél nagyobb részétől kell megfosztanunk őket! Nem meglepő, hogy ez a jelszó a populista politikai retorika egyik központi elemévé vált. Nem szeretnék csatlakozni azokhoz, akik ezt skandalizálják. Sok más emberhez hasonlóan nekem sem jelentenek örömet a Robin Hood által inspirált intézkedések.

Az egyenlőtlenségek csökkentésének legfontosabb eszköze az egyenlőbb esélyek megteremtése. Ebben is kulcsszerepet játszik az oktatás. Közismert, de mégis a legfontosabb igazság, hogy az egyenlőtlenség a tanulás lehetőségének egyenlőtlenségéből származik. Fontos és nagyon meggyőző tanulmányok jelentek meg erről. A szegényebb vagy akár írástudatlan családokban született gyermekek rosszabb induló feltételei hatalmas hátrányt jelentenek a magasabb végzettségű szülők gyermekeivel szemben. Az esélyeik tovább csökkennek azért is, mert kisebb eséllyel jutnak be a jobb iskolákba vagy az egyetemre. Nem elég egyenlő jogokról beszélni: aktívan kell támogatni a hátrányos helyzetű gyerekek tanulmányait. A hagyományos oktatási rendszerben jelen lévő hatalmas különbségek mellett nem szabad elfelejtenünk a tágabb értelemben vett tudás egyenlőtlenségeit sem. Információs társadalmunkban a számítógép-használattal, az internettel és a modern információtechnológia más eszközeivel kapcsolatos tudás alapvető fontosságú a magasabb jövedelemmel járó munkákban. Ezek a tényezők sokkal erősebb hatással lehetnek a jövedelemeloszlásra, mint például az adókulcsok progresszivitása. Hozzájárulna az egyenlőtlenségek miatti rossz közérzet javításához, ha kézzelfogható eredmények születnének a korrupció elleni harcban.² Megerősödne az a tudat, hogy szoros a kapcsolat a valóságos teljesítmény és a magas jövedelem között, és inkább kivételnek számítana az, hogy valaki tisztességtelen úton jut a magas keresethez és a nagy vagyonhoz.

Fraternité

Vagy használhatunk egy manapság elterjedt szinonimát: „szolidaritás”. Az az etikai követelmény, mely szerint szolidaritást kell mutatnunk honfitársaink iránt, az egyik legbonyolultabb probléma, amellyel bármely társadalomnak és különösen a poszt-szocialista társadalmaknak szembe kell néznie.

A szocialista rendszer *koraszülött jóléti államot* hagyott ránk. Ezt a kifejezést az átmenet elején fogalmaztam meg. A kollégák egy része egyetértett velem, mások viszont dühösen elutasították. Jó néhány írásommal szereztem ellenségeket, de egyik állításom sem növelte táborukat annyira, mint ez.

A szocialista állam törvénybe foglalta és a gyakorlatban is megvalósította a legkülönfélébb szolgáltatásokhoz és juttatásokhoz való állampolgári jogot.

I Mindenkinek ingyenes egészségügyi ellátás járt, de számos klinikán és kórházban nem volt megfelelő a szolgáltatások színvonala: a betegek gyógyulását hosszú sorok, túlszűfolt kórházi szobák, elavult eszközök, elfogadhatatlan higiéniai viszonyok és a gyógyszerek hiánya akadályozta.

I Mindenkinek ingyenes oktatás járt, de az oktatás színvonala egyenetlen volt: a tanárok nem kaptak elégséges fizetést, túl voltak terhelve munkával. Nem feltétlenül azok választották a tanári pályát, akik arra a legalkalmasabbak lettek volna. Az iskolák túlszűfoltak voltak, és nem voltak megfelelően felszerelve bútorokkal, nem is szólva az információtechnológiai eszközökről.

I A tanácsi lakások támogatott bérleti díjait mindenki megengedhette magának, de a fiataloknak éveket kellett várniuk arra, hogy saját lakásba költözhessenek. Ráadásul a szocialista építőipar által előállított lakások minősége is sok esetben kritikán aluli volt.

I A vállalat vagy a helyi tanács minden erre igényt tartó család számára gondoskodott bölcsődéről vagy óvodáról, amely ingyenesen vagy alacsony, névleges áron állt rendelkezésre.

I Az állami szektorban (ideértve az állami tulajdonban lévő vállalatokat is) minden munkavállaló számára a nyugdíjkorhatár elérésétől kezdve állami nyugdíjat fizettek, amelyet a költségvetés, vagy a költségvetési garanciával támogatott országos nyugdíjalap vagy a vállalat finanszírozott.

Azt az állami szervezetet, amely mindezeket a juttatásokat (és a hasonlóképpen kezelt egyéb ingyenes vagy majdnem ingyenes juttatásokat) megvalósította, neveztem összefoglalóan *koraszülött jóléti államnak*. A „koraszülött” jelzőt azért használtam, mert sok más kutatóval együtt arra a következtetésre jutottam: a szocialista gazdaságok fejlettségi szintje nem tette lehetővé a felsorolt juttatásokhoz kapcsolódó ígéretek megtartását. A gyakorlatban az állam vagy képtelen volt az univerzális jogosultságra vonatkozó ígéreteinek eleget tenni, vagy ha erre kísérletet tett, akkor az csak szegényes, alacsony minőségi szinten valósult meg. Az elvileg mindenkinek járó szolgáltatások és a valós juttatások közötti különbség, az állam ígéretei és a valóban rendelkezésre álló erőforrások közötti eltérés a szocializmus jellegzetes rendszerspecifikus tulajdonsága. És ez az örökség jelentette az egyik legkomolyabb problémát az átmenet gazdaságpolitikáját kialakító döntéshozók számára.³

Merre haladjunk tovább a koraszülött jóléti állam induló állapotából? Nem szeretnék most konkrét programot javasolni, bemutatva a program mellett és ellen szóló érveket. Ezt már más tanulmányokban megtettem. Ehelyett általános áttekintést kívánok adni, bemutatva a jóléti államhoz való viszonyulás négy lehetséges típusát, amiből kettő „tiszta”, kettő pedig „kevert”.

Kezdjük a két „tiszta” megközelítéssel!

Az *első megközelítés* szerint meg kell szüntetni az *univerzális* juttatásokat. Fel kell váltani ezt a rászorulókat támogató elvvel. Igen, fontosnak tartjuk a Fraternité eszméjét, mindannyian testvérek vagyunk, de a legtöbb testvérünknek nincs szüksége a segítségünkre, magukról is tudnak gondoskodni. Segítünk rajtuk, ha azt látjuk, hogy nem tudják egyedül megoldani a problémáikat. Hadd szemléltessem ezt a megközelítést néhány példával!

I Az ingyenes egyetemi oktatáshoz való hozzáférés univerzális jogát el kell törölni. Be kell vezetni a tandíjat. Akik nem engedhetik meg maguknak a tandíjat, kapjanak diákhitelt, amit a későbbi magasabb jövedelmükből kell visszafizetniük. Emellett kaphatnak különleges ösztöndíjat azok (és csak azok), akik e nélkül nem tudnának olyan életmódot folytatni, mint az egyetemisták általában.

I Ha univerzális a gyermekek ingyenes óvodai ellátására való jog, akkor minden – akár gazdag, akár szegény – családnak a gyerekek száma alapján jogosultságot kell kapnia az államtól, amely köteles ingyenes óvodai férőhelyet biztosítani az összes gyereknek. A rászorulókat támogató elve szerint viszont csak azoknak a családoknak jár különleges segítség az államtól (és végső soron az adófizetőktől), akik nem engedhetik meg maguknak a gyermekgondozás költségeit, és nem tudnak fizetni az óvodai szolgáltatásokért.

Ezt az irányt tartja jónak a legtöbb közgazdász és piacpárti reformer. Az olyan valódi konzervatív politikusok is ezt fogadják el, akik a liberális eszmék hívei (a „liberális” kifejezést itt az európai és nem az amerikai értelemben használom). Ez az irány segítene abban, hogy a poszt-szocialista jóléti állam olyan méretűre zsugorodjon, ami jobban megfelel a gazdasági fejlettség szintjének.

Pragmatikus érvek is szólnak az első megközelítés mellett: a költségvetés egyensúlyának előmozdítása, a beruházásokat ösztönző alacsonyabb adókulcsok, a foglalkoztatás növekedése és a vállalkozói szellem erősödése. Hallunk olyan érveket is, amelyek a *politikai filozófia* területéről származnak: az egyéni autonómia tisztelete, a választás szabadsága, az állam paternalista magatartásának elutasítása és végső soron az, hogy ne avatkozzanak bele a politikusok a magánszférába és az egyéni döntésekbe.

A *második megközelítés* szerint fenn kell tartani a jogosultságok univerzalitását, és határozottan ellen kell állni minden olyan kísérletnek, amely a juttatások korlátozására irányul. Meg kell fontolni a jogosultságok körének bővítését is. Ennek a nézetnek a hívei hajlandók elfogadni, hogy a magas kiadásokat magasabb adókból fedezze a költségvetés.

Ezt az irányt vallja magáénak sok szociológus, de sok orvos, tanár, szociális munkás és olyan szakember is, akinek a munkája valamilyen módon a jóléti állam különböző részeihez kötődik. Politikai szempontból ezt az irányt felvállaltan és következetesen támogatja a „régiből”, vagyis az olyan politikusok, akik még most is az ötvenes évek skandináv vagy német szociáldemokrácia ideológiájának hívei.

A második megközelítés szószólói is használnak *pragmatikus* indoklást. Hatalmas bürokráciát igényel annak vizsgálata, hogy ki számít rászorultnak. Az univerzális támogatások kiutalása sokkal egyszerűbb és kevesebb adminisztrációs költséggel jár. Érvelnek azzal is, hogy többnyire könnyebb széles parlamenti támogatást szerezni univerzális jogosultságokhoz, mint a célzott támogatásokhoz. És ebben az esetben is hallhatunk a *politikai filozófia* állításaiból levezetett érveket. Az univerzális jogosultságok mellett felhozott gondolatmenet az egyenlőség szélesebb értelmezéséből indul ki: minden egyént ugyanazok a jogok illetik meg. Az állam kötelezettségei mindenki irányába ugyanazok.

A második megközelítés hívei kiemelik a szoros kapcsolatot két cél, és végső soron két forradalmi jelszó között: szorosan kapcsolódik egymáshoz az Égalité és a Fraternité, vagyis az egyenlőség és a testvériség. A cikkem előző fejezetében bemutattam néhány összehasonlítást a pénzbeli jövedelem egyenlőtlenségéről (a pénzbeli jövedelem eloszlásának Gini-együtthatóját). A háztartások fogyasztásának jelentős része azonban természetben kapott juttatásokból áll. Az ingyenes egészségügyi ellátás, az ingyenes oktatás és a különböző kiadásokat csökkentő támogatások mind hozzájárulnak a háztartások fogyasztása közötti egyenlőtlenség csökkentéséhez. Minél szélesebb az univerzális jogosultságok köre, annál nagyobb a jóléti állam relatív nagysága – annál jobban érvényesül az egyenlőség. Minél erősebb a Fraternité, annál nagyobb az Égalité.

A második megközelítés hívei joggal hivatkoznak arra, hogy a posztszocialista országokban (közülük is elsősorban Ukrajnában, Belorussziában, Oroszországban és Romániában) a lakosság jelentős része igényli az államtól a paternalista magatartást.⁴ Ezt tükrözik a 6. táblázatban ismertetett felmérés adatai. Azaz a paternalista retorika és gazdaságpolitika népszerű; hirdetőinek és megvalósítóinak szavazatokat hoz.⁵

Eddig két tiszta és világos álláspontot mutattam be, amelyek mögött pragmatikus és mélyebb filozófiai érvek is állnak. A politikai játékokat viszont sajnos nem a pragmatikus viták értelmes és nyugodt mezején vagy a filozófiai alapvetések éles és tiszta légkörében rendezik meg. Ezt a sportot olyan arénában űzik, amelyben a szavazatokért életre-halálra küzdenek egymással a politikai gladiátorok a választási győzelemben és a politikai ellenfél csúfos bukásában bízva. Ebben a sportban az egyik vagy a másik „tiszta” álláspontot egyértelműen képviselő csoportok erős játékosoknak bizonyulhatnak, sőt bizonyos országokban bizonyos időszakokban az egyik vagy a másik csoport akár domináns szerepet is játszhat. Vannak azonban olyan politikai képződmények is (pártok, pártokon belüli tagozatok vagy különféle párton kívüli mozgalmak), amelyek nem illeszkednek bele egyik „tiszta” kategóriába sem. A kormányon és az ellenzékben lévő politikusokra is nagy nyomás nehezedik, hogy ne nyesegezzék vissza a jóléti állam hajtásait. Noha köztudott, itt most mégis ki kell emelni, hogy egy „racsnihatásról” van szó. Az elmozdulás az egyik irányban megvalósítható, de a visszamozdulás az ellenkező irányban szinte megvalósíthatatlan. Politikailag könnyű és nagyon népszerű növelni a kiadásokat a jóléti állam kiterjesztése céljából, és nehéz és rendkívül népszerűtlen ezeknek a kiadásoknak a csökkentése. Nem csoda, hogy az előbb említett két „tiszta” irány mellett mindenütt a homályos és elmosódott politikai hozzáállás példáival találkozunk.

6. táblázat

Értékek: Egyéni felelősségvállalás versus paternalizmus

Megjegyzés: A kutatás éve 2004.

Ország	
Ukrajna	2,98
Belorusszia	2,96
Románia	2,85

Szlovénia	2,72
Oroszország	2,67
Bulgária	2,56
Cseh Köztársaság	2,55
Észtország	2,43
Lengyelország	2,40
Szlovák Köztársaság	2,34
Lettország	2,30
Magyarország	2,23
Litvánia	2,19
Kelet-Közép-Európa (átlag)	2,55
Kelet-Közép-Európa (lakossággal súlyozott átlag)	2,67

A következő kérdést tették fel a válaszadóknak: „Kérem, jelölje, melyikkel ért egyet: Az egyéneknek kell gondoskodniuk magukról és a megélhetésükről.

1 határozottan egyetértek

2 némiképp egyetértek

vagy

Az államnak kell gondoskodnia mindenki anyagi jólétéről

3 némiképp egyetértek

4 határozottan egyetértek.”

Forrás: New Europe Barometer 2009.

A *harmadik megközelítés* a *populista* irány, amely a juttatások teljes körének fenntartását vagy akár kiterjesztését ígéri. Más szóval XXL (extra-extra large) méretű jóléti államot ígér anélkül, hogy megjelölné a kiadások finanszírozásának forrását. Ez a hozzáállás kevésbé rossz esetben csak a választási kampány során vagy az ellenzék soraiból, a kormány liberális reformjainak dühödt kritizálása formájában nyilvánul meg. Sokkal súlyosabb a helyzet akkor, ha egy populista párt megnyer egy választást, és utána megtartja felelőtlen ígéreteit, ami katasztrófális költségvetési hiányhoz és az ehhez kapcsolódó szomorú makroökonómiai következményekhez vezet.

A *negyedik megközelítés* fő jellegzetessége az elvhűség hiánya. Köztudott módon a politikai pártok vagy a kormányok a nehéz döntésekre sokszor *inkonzisztenciával* válaszolnak. Januárban egy lépés az első irányban (a jóléti állam bizonyos kiadásainak *csökkentése*), februárban egy lépés az ellenkező irányba (a jóléti állam más kiadásainak *növelése*). A negyedik kategóriába tartozó politikusok páros napokon a jobboldali választók felé kacsintanak, páratlan napokon viszont a régi baloldaliaknak. Habozás, ingadozás, kiszámíthatatlan szavak és tettek – ezek ennek a politikai hozzáállásnak a jellegzetes ismertetőjegyei. A szavazók összezavarodnak, mert nem értik, hogy mi történik. Legfeljebb ideiglenesen nőhet az ilyen kormányok vagy pártok népszerűsége, amikor valamelyik – első vagy második típusú – „tiszta”

álláspont hívei elkezdnek bizakodni, mert nem látják át a helyzetet. Előbb vagy utóbb azonban megértik, hogy lóvá tették őket az egymással ellentétes célok közötti lavírozással.

Úgy látom, hogy a modern Tony Blair-stílusú új szociáldemokrácia sok országban vezet ilyen viselkedéshez, beleértve a posztszocialista térségbe tartozó egyes országokat, többek között Magyarországot is. A jóléti állammal kapcsolatos gazdaságpolitika sok szempontból inkonzisztens, mert az értékek két egymást kizáró halmazának akar egyszerre megfelelni, és párhuzamosan próbálja a választók két, gyökeresen eltérő preferenciájú és egymást nem túlságosan kedvelő csoportját lekenyerezni.

A cikkem vázát a nagy francia forradalom jelszavai jelentették. 1789 és az azt követő évek forró légkörében senkit nem érdekelt, hogy a három jelszó összeegyeztethető-e egymással vagy sem. A francia forradalom majdnem egy évszázaddal azelőtt zajlott, hogy Bismarck bevezette Németországban a társadalombiztosítást, és több mint száz évvel korábban azelőtt, hogy Skandináviában és Angliában a szociáldemokraták belefogtak a modern jóléti állam felépítésébe. Napjaink gazdaságpolitikussai, akik hosszú harcot folytatnak a strukturális átalakításokért, nem hagyhatják figyelmen kívül a konzisztencia kérdését. Ha megpróbálják semmibe venni a konzisztencia, a következetesség követelményét, akkor súlyos politikai árat kell érte fizetniük.

Előrejelzés?

Szívesen adnék előrejelzést, jó lenne, ha felvázolhatnám saját jövőképemet. Attól tartok azonban, hogy nem látom tisztán, mi fog történni a jövőben azon a területen, amit ennek a tanulmánynak a témájául választottam.

Nagyon vegyes képet kapunk, ha körbetekintünk a posztszocialista átmenet térségén. Biztosan nem mutatnak ugyanabba az irányba a jóléti állam tevékenységével kapcsolatos változások. Néhány országban erőfeszítéseket figyelhetünk meg az univerzális és széles körű juttatások megnyirbálására, máshol pedig új szociális jogokat adnak a szocialista rendszerből örökölt juttatások hosszú listája mellé. Az egyik irányba tett lépéseket visszalépések és az ellenkező irányba mutató intézkedések követik.

Már 2006 előtt is látható volt a mindkét irányba történő elmozdulások heterogenitása. A térség lakói nehéz időket éltek meg; az erőforrások újraelosztásának nehéz átalakításával, a tulajdonjogok drámai változásaival és egy ideig az alkalmas intézmények hiányával kellett szembenézniük, amit tetéztek az 1990-es években a transzformációs válság okozta súlyos gondok. Ezek a tényezők mind hozzájárultak ahhoz, hogy a transzformációs válság következtében a gazdasági teljesítmény sokkal súlyosabban esett vissza, mint az 1929-et követő években, a történelem addigi legsúlyosabb válsága során. Ez egybeesett azzal, hogy az állásbiztonsághoz szokott emberek milliói váltak munkanélkülivé. A gazdasági visszaesésből és az állásbiztonság megszűnéséből származó megrázkódtatást valamennyire tompítani tudták a szocializmusból örökölt jóléti állam szolgáltatásai (lásd Kean–Prasad 2002, valamint Vanhuysse 2006). Az állásukat elvesztő emberek nem csak a saját szűkös eszközeikre számíthattak az egészségügy területén, és a gyermekeik is ingyenes ellátásban vagy oktatásban részesültek. Sok potenciálisan munka nélküli ember korai nyugdíjba vagy rokkantnyugdíjba menekült, és az államigazgatás elnézte nekik, ha ezek a menekülési útvonalak nem voltak teljesen mentesek a szabálytalanságoktól. Az örökölt juttatások mellett újakat is bevezettek: biztosítást vagy állami segílyt hoztak létre a munkanélküliek számára, az árliberalizáció hatásainak legalább

részleges ellensúlyozására magas támogatásokat vezettek be az energiafogyasztók számára, új támogatási formákat honosítottak meg a magánlakások építésére és így tovább. Sokkal erősebb lett volna az emberek haragja és frusztrációja, ha nem lehetett volna igénybe venni a jóléti állam régi és új szolgáltatásait. Ez a tényező nagy szerepet játszik annak magyarázatában, hogy miért ragaszkodik a lakosság olyan nagy része a jóléti államhoz.

A 21. század első évtizedének elején gazdasági fellendülés vette kezdetét. Ekkor jelentkeztek az első hasznos eredményei annak, hogy a magasabb hatékonyságot és a gyorsabb növekedést ígérő kapitalista rendszer felváltotta az alacsony hatékonysággal működő szocialista gazdasági berendezkedést. És ezután a globális pénzügyi válság és recesszió formájában váratlanul újabb csapás érte ezeket az országokat. Egyelőre senki nem tudhatja, hogy a termelés visszaesése meghaladja-e az 1929-et követő válságban tapasztaltat, sőt az sincs kizárva, hogy ez a válság mélyebb lesz, mint a rendszerváltást követő visszaesés. Annyi azonban világos, hogy már eddig is sok millió embert sodort bajba, sok szenvedést okozva nekik. Bizonyos, hogy a védelmező állam iránti igény erősödni fog a második hirtelen változás, a váratlan gazdasági problémák és a nyugtalanító bizonytalanság hatására. A politikusok kettős nyomás alá kerülnek. A lakosság jelentős része hajlandó lesz feladni az egyéni szuverenitásra irányuló igényeit, engedni a szabadságjogok tekintetében, és elfogadni egy a korábnál is inkább paternalistább jellegű államot, amely felelősséget vállal lakói jólétéért és biztonságáért. Ebből egyrészt az következik, hogy sok országban fel fogják adni a jóléti állam olyan irányú reformjára vonatkozó elképzeléseket, amelyek méretének csökkentésére vagy az univerzális jogosultságok csökkentésére irányulnak. Másrészt előbb vagy utóbb a politikusok (legalábbis a kormányon lévők, akik felelősséggel tartoznak az állam bevételeiért és kiadásaiért) érezni fogják a makroökonomiai helyzet nyomását. Az Égalité és a Fraternité szellemében való nagyvonalú költekezés után megérkezik az ijesztően nagy számla is, mégpedig magas költségvetési hiány, az államadósság/GDP arány növekedése, a fizetési mérleg növekvő hiánya és az államkötvények iránti kereslet drasztikus csökkenése formájában. A honfitársaikkal való szolidaritás nemes eszménye vagy a jótékony céljaival való egyetértés nem lágyítja meg a tőkepiacok – a bankszektor, a tőzsde, más pénzügyi szervezetek, a brókercégek és az általuk alkalmazott számtalan elemző – szívét. Nem azért, mert kegyetlenek vagy szívtelenek volnának, ahogy a populista politikai retorika torzított karikatúrái ábrázolják őket – egyszerűen csak teszik a dolgukat. Mindenesetre a makroökonomiai nehézségek és a pénzügyi-üzleti kör hangos kritikái és figyelmeztetései az ellenkező irányba tolják a politikusokat. Olyan mértékben kell csökkenteni a kiadásokat, hogy az adók is csökkenhessenek, és így több tér maradjon a magánberuházásoknak, amelyek hozzájárulnak a termelés felfutásához. Mi lesz az ellenkező irányú erők eredője? Őszintén szólva nem tudom. Talán minden országban más lesz a végeredmény. Ez sok mindentől függhet: a válság súlyosságától, a nyertesek és a vesztesek arányától, valamint az első vagy a második tiszta irányt képviselő, a populista (a harmadik irányba tartozó) és inkonzisztens (a negyedik irányba tartozó) pártok, párton belüli frakciók és pártokon kívüli mozgalmak támogatóinak arányától. Talán lesznek olyan szerencsés országok, amelyekben megjelenik egy nagy államférfi, aki képes szembenézni a rövid távú alternatívák közötti nehéz választással, de nem téveszti szem elől a hosszú és széles történelmi távlatot sem. És lesznek olyan országok is, amelyeket összezavart és zavarba ejtő politikusok irányítanak, akik elvesznek az egymásnak ellentmondó erők labirintusában, megrekednek és elsüllyednek a merev és dermedt bürokratikus

struktúrák mocsarában. Attól tartok, hogy egy kérdőjellel kell befejeznem az előadást. Ki tudja, mi történik majd régióinkban, sok győzelmet megért és sok bajtól szenvedő országainkban a Liberté, Égalité és Fraternité eszméivel?

Lábjegyzetek

1 A fiatalok, akik szerencsésükre már nem ismerték meg saját tapasztalatból a hiánygazdaságot, nem csak szakkönyvekből ismerhetik meg. Olvassák el Dragomán György regényét, a Fehér királyt (2005) és akkor talán megsejtenek valamit abból, amit egy kamasz számára a sorban állás, a csak kiváltságos alkalmakkor előkerülő banán, a villanyáram kiszámíthatatlan kikapcsolása jelentett Ceausescu Romániájában.

2 Sokan kiábrándultan, az intézményekbe vetett bizalmuk megrendülésével reagálnak az elharapódzott korrupcióra és adóelkerülésre és arra, hogy az állam eltúri a tömeges normaszegést (lásd Tóth 2009). Többek között ez a közhangulat is hozzájárul ahhoz, hogy erősebbé és hangosabbá vált a növekvő egyenlőtlenség miatti felzúdulás.

3 Haggard és Kaufman (2008) átfogó és mélyreható leírást ad a jóléti államnak a poszt szocialista régióban végbemenő reformjairól, összehasonlítva őket a Latin-Amerikában és Kelet-Ázsiában végbemenő hasonló irányú változásokkal.

4 Hadd idézzem itt Isaiah Berlin (1993, 372, 412-413) szavait: „Ha ugyanis az ember lényege, hogy autonóm lény... akkor a lehető legrosszabb, ha az emberekkel úgy bánnak, mintha nem autonóm lények, hanem oksági hatásoknak kitett természeti tárgyak volnának... akiknek döntéseit manipulálhatják azok, akik rajtuk uralkodnak... A paternalizmus nem azért önkényes, mert zsarnoki, mert még elnyomóbb, mint a nyers, brutális, felvilágosulatlan önkényuralom... Azért zsarnoki, mert sérti az önmagamról mint emberről alkotott felfogásomat.” Elszomorító, hogy ezt az embereknek csak a kisebb hányada érti meg és érzi át.

5 Figyelemre méltó kutatást végzett egy amerikai és egy német közgazdász (Alesina–Fuchs–Schündeln 2007). Összehasonlító vizsgálattal megállapították, hogy a mai Németország keleti részében, az egykori NDK területén a lakosság sokkal inkább igényli a paternalista jóléti államot, mint a nyugati területen, ahol másképpen szocializálódtak az emberek értékei és elvárásai.

Hivatkozások

Alesina, Alberto – Fuchs-Schündeln, Nicola (2007): Good Bye Lenin (or not?) – The Effect of Communism on People's Preferences. *American Economic Review*, 97. évf. 4. sz. 1507–1528.

Czeglédi Pál–Kapás Judit (2009): *Economic Freedom and Development*. Budapest. Akadémiai Kiadó.

Berlin, Isaiah 1969 (1990): A szabadság két fogalma. In: *Négy esszé a szabadságról*. Budapest, Európa.

Dragomán György (2005): *A fehér király*. Budapest, Magvető.

EBRD 2008. *Transition Report 2008: Growth in Transition*, London, EBRD.

EBRD 2009. *Transition Report 2009: Transition in Crisis*, London, EBRD.

Economist Intelligence Unit 1990–2008. *Country Reports* <www.eiu.com>.

European Social Survey. Round 3. Oslo: Norwegian Social Science Data Services.

<http://ess.nsd.uib.no/>

ess/round3/ Retrieved on December 12, 2009.

Gwartney, J. D.–Lawson, R. (2008): Economic Freedom of the World. Annual Report. Vancouver, Fraser Institute.

Haggard, Stephan–Kaufman, Robert R. (2008): Development, Democracy and Welfare States. Princeton–Oxford, Princeton University Press.

Kean, Michael–Prasad, Eswar (2002): Inequality, Transfers, and Growth: New evidence from the Economic Transition in Poland. *Review of Economics and Statistics*, 324–341.

Kolosi Tamás–Tóth István György (2008): Rendszerváltás: Nyertesek és vesztesek. In Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Újratervezés – Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben, Budapest, TÁRKI, 11–50.

Kornai János (1992): Posztoszocialista átmenet és az állam. *Gondolatok fiskális problémákról. Közgazdasági Szemle*. 39. évf. 6. szám, 489–512.

Milanovic, Branko–Ersado, Lire (2009): Reform and Inequality during the Transition: An Analysis Using Panel Household Survey Data, 1990–2005. Washington D.C., World Bank.

Milanovic, Branko (1999): Explaining the Increase in Inequality during Transition. *Economics of Transition*. 7. évf. 2. sz. 299–341.

Mitra, Pradeep–Yemtsov, Ruslan (2006): Increasing Inequality in Transition Economies: Is There More to Come? World Bank Policy Research Working Paper 4007, 2006. szeptember, Washington D.C., World Bank.

New Europe Barometer 2009. Centre for the Study of Public Policy, University of Aberdeen, Scotland, 2004. In: http://www.abdn.ac.uk/cspp/view_item.php?id=404 (letöltés napja: 2009. december 12.).

TÁRKI 2009. World Value Survey, Technical Report. Budapest, TÁRKI.

Tóth István György (2009). Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékstruktúrájában. Budapest, TÁRKI.

Vanhuyse, Pieter (2006): Divide and Pacify. Budapest, CEU Press.

World Values Survey 1995. Official data file v.7.
<http://www.worldvaluessurvey.com/>(letöltés napja: 2009. december 12.).

Kapcsolódó írások:

1. Kornai János: Marx egy kelet-európai értelmiségi szemével Attól tartok, hogy Marx Károlyról már mindent megírtak, ami róla...
2. Kornai János: Hol a határ a független közgazdasági elemzés és az aktív politikai tevékenység között? – A független költségvetési tanácsok példája A magyarországi Költségvetési Tanács rendezésében Budapesten tanácskozást tartottak a „Független...”
3. Farkas Zoltán: A kapitalizmust szeretni nem kell félnetek jó lesz... – Reflexiók Kornai János legújabb könyvéhez (Forradalmak szezonja) A rendszerváltás 17. évének májusára három véleményformáló és...
4. Békesi László: Gondolatok a magyar gazdaságról 2006 őszén A szerkesztőség felkérése nyomán arra készültem, hogy összehasonlító elemzést írok...
5. Rainer M. János: Eszter a szocialista brigádban (Tóth Eszter Zsófia: “Puszi Kádár Jánosnak” – Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben. Budapest, 2007, Napvilág Kiadó, 212 oldal, 2100 forint.)
Rainer M. János Eszter a szocialista brigádban A magyarországi szovjet...

3. 2010 május

Kornai János: Hol a határ a független közgazdasági elemzés és az aktív politikai tevékenység között? – A független költségvetési tanácsok példája

A magyarországi Költségvetési Tanács rendezésében Budapesten tanácskozást tartottak a „Független Fiskális Intézmények” 2010. március 18-án és 19-én. A konferenciát elsőként Sólyom László köztársasági elnök köszöntötte; ezután hangzott el az előadás, amely a jelen írás alapjául szolgált.

Az alábbi fejtegetések megírására az készített, hogy felkértek egy konferencia bevezetésére. Mind több országban, köztük hazánkban is a kormánytól és a politikai pártoktól független költségvetési tanácsok alakultak, és e tanácsok vezető munkatársai gyűltek össze tapasztalatcserére Budapesten. Például az a magyar törvény, amely létrehozta a magyarországi Költségvetési Tanácsot, előírta – és a közvélemény is elvárja –, hogy a Tanács független legyen a mindenkori kormánytól, független a kormányzó és az ellenzéki pártoktól, és távol maradjon a belpolitikai csatáktól. Feltételezem, hogy más országokban is hasonlóak a jogi előírások és az elvárások.

Megpróbáltam átgondolni: mit jelent ez a *függetlenség*? Hol a határ a fiskális ügyekkel kapcsolatos politikai tevékenység és a független fiskális elemző tevékenység között? Egyáltalán húzható-e ilyen határ?

Miközben fejtegetéseim betű szerint, közvetlenül csak egy *speciális* fajta független intézmény szerepkörére vonatkoznak, mondanivalóm *általánosabb* és – kellő kiigazításokkal – alkalmazható más független intézményekre is. Ezért is törekedtem arra, hogy ne pénzügyi szaklapban, hanem a közügyek iránt érdeklődő szélesebb körhöz eljutó folyóiratban tegyem közzé.

„Nagy állam” vagy „kis állam” (Strukturális átalakítások)

Fejtegetéseimet a lényeges strukturális változtatások, a mélyreható reformok kérdéseinek elemzésével kezdem. Világszerte folyik a vita: mekkora legyen az állam súlya, mérete, gazdasági ügyekbe való befolyása? „Nagy államra” van-e szükségünk, vagy „kis államra”, vagy valami közbeeső méretre? Több nagy horderejű esemény tűzte napirendre a kérdést.

A szocialista rendszerben végletesen nagy volt az állam súlya. A kommunizmus összeomlása elkerülhetetlenül az állam szerepének drasztikus csökkenéséhez vezetett a posztoszocialista gazdaságokban.

Elsősorban Nyugat- és Észak-Európában a jóléti állam fenntartása krónikus fiskális nehézségekbe ütközött, és elkezdődött az állami feladatvállalások szűkítése.

Miközben az említett két nagy történelmi változás az állami szerep *csökkentésének* irányába mutat, léteznek az állami szerep *növelésére* készítő jelenségek is. A mostani gazdasági válság okait vizsgálva sokan a bajok egyik fő okának azt tartják, hogy az állam túlságosan visszavonult a gazdaság regulálásában. Az állami tevékenység bárminő kiterjesztésének vagy szűkítésének kézzelfogható fiskális következményei vannak. A kormányzati kiadás per GDP hányados – első megközelítésben – jó indikátora annak, hogy mekkora az állam súlya.

Az állam szerepének kijelölése *politikai döntés*. A gyakorlatban nem az állam „összsúlyára” vonatkozóan hoznak döntéseket; erről inkább csak a politikai szlogenekben esik szó. Viszont konkrét döntések születhetnek arról, hogy növelni vagy csökkenteni kell-e az állami nyugdíjrendszeren át finanszírozott és államilag garantált nyugdíjak részarányát a lakosság összes öregkori jövedelmén belül. Vagy egy másik példa: növelni vagy csökkenteni kell-e a közpénzből való finanszírozás

részarányát az egészségügyre fordított összes kiadáson belül. Ezeket a döntéseket a politikai processzus keretében kell meghozni, a szóban forgó ország alkotmányának, törvényeinek megfelelően, a politikai processzus tradícióinak figyelembevételével.

A politikai döntések – ha elvszerűek – *értékválasztáson* alapulnak. Az egyéni szabadság és a választási lehetőség biztosítása, a közösség többi tagja iránt érzett szolidaritás, az elesettekkel, a segítségre szorulókkal való együttérzés, a mai erőfeszítés ellenében járó jelenlegi jóléthez való jog vagy a jövőért viselt felelősség és áldozat – ilyesféle végső értékek konfliktusában választja meg saját álláspontját a politikus és a politikai folyamatban részt vevő állampolgár.

Nézetem szerint a független fiskális intézménynek távol kell maradnia ezektől a döntésektől. Bármit sugalmazzon is a közgazdász-mentalitás – tehát az a gondolkodásmód, amit már diákkorunkban mindannyiunkba belesulykoltak –, nincs joga ezekben a politikai döntésekben állást foglalni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy maradjon néma, amikor e döntéseket előkészítik és meghozzák. Három nézőpontot emelek ki – ezekből a nézőpontokból nemcsak joga, de kötelessége is a megszólalás.

1. *A hatások elemzése.* Az első nézőpont: a politikai döntés várható hatásainak elemzése. Maradjunk az egyik korábbi példánál. Bármilyen irányban mozdul is el a nyugdíjrendszer finanszírozása, ez a jövőben évtizedekig kihat a költségvetésre. És a fiskális hatás mellett hatást gyakorol az egy-egy időpontban megvalósuló jövedelemeloszlásra, továbbá a generációk közötti hasznok és költségek eloszlására. Aki a döntést előkészíti, köteles ezeket a hatáselemzéseket elvégezni és nyilvánosságra hozni. A független költségvetési tanács követelje meg a hatáselemzések elkészítését és nyilvánosságra hozatalát. Ha nem készült el, protestáljon. Ha elkészült, tárgyilagosan, de éles szemmel vesse bíráló alá és hozza nyilvánosságra bírálóit. Ha elkerülhetetlennek érzi és képes rá, készítsen kontrollvizsgálatot saját szakértőivel.

2. *A konzisztencia ellenőrzése.* A második nézőpont: az állami szerepváltoztatására irányuló szándék konzisztenciájának ellenőrzése. Az Egyesült Államokban a demokrata párt politikáját – kritikai élel – a republikánusok így szokták jellemezni: „Big government, big spending, big taxes”. A nagy államra sokat költeni és sok adót beszélni – ez tökéletesen legitim politika. Akinek nem tetszik, ne támogassa, hanem lépjen fel ellene a politikai csatamezőn. Viszont a független költségvetési tanács ne küzdjön sem mellette, sem ellene – ez nem az ő dolga. Az ő dolga tüzetesen megnézni: a „nagy költség” elmaradhatatlan kiegészítéseképpen ott van-e a fiskális tervekben a „nagy adózás” is.

„Csökkentsük az adókat!” – hangoztatják az amerikai politikában a republikánusok. Ha a politikai processzus ezt választja, akkor ez ugyancsak legitim politikai döntés. A független költségvetési intézmény ne álljon ki sem e politika mellett, sem ellene. Ez nem az ő dolga! Az viszont az ő kötelessége, hogy gondosan megnézze: az összes adóbevétele csökkenésével párhuzamosan kellő mértékben jelenik-e meg az összes költség csökkentése is.

A független költségvetési tanácsnak élesen fel kell lépnie a populista gazdaságpolitika ellen, tekintet nélkül arra, hogy a politikai aréna melyik szektorában formálódik. Olcsó és kártékony még politikai szlogenként is az inkonzisztens ígéret. És még veszedelmesebb az inkonzisztens kormányzati cselekvés. Nem lehet egyszerre csökkenteni az állam összes bevételeit és növelni az állam összes kiadását! Ez az a súlyos veszéllyel járó jelenség, amelynek leleplezésében és leküzdésében kimagaslóan fontos szerepet játszhat a független költségvetési tanács.

Ezen a helyen néhány szót szólnék a költségvetési deficitről. Nem térhetek ki a deficit és a kontra-ciklikus makrogazdasági politika összefüggésére – ez nem fér bele a felszólalásomra kapott időkeretbe. Kizárólag a hosszan tartó, strukturális deficitről szeretnék beszélni. Egy év fiskális deficitjét számos tényező befolyásolja: az előző évtől örökölt induló állapot, a termelés konjunkturális hullámozása, a pillanatnyi gazdasági intézkedések és így tovább. Ha azonban öt-tíz év deficitjének trendjét vizsgáljuk, akkor abban az állam szerepvállalására vonatkozó tendenciák tükröződnek. Ha a trend tartósan nagy deficitet mutat, az arra vall, hogy a vizsgált hosszabb időszak kormányai tartósan inkonzisztensek. A fiskális deficit hosszabb távra számított átlaga, és még inkább a deficit trendjének emelkedése vagy süllyedése, vagy éppenséggel az emelkedés vagy süllyedés gyorsulása nem pusztán közgazdasági adat, hanem egyúttal a *politikai morál* indikátora is, a politika őszinteségének vagy álságos voltának mérőszáma. Ha a politikus nagy és széles hatáskörű államot akar, vállalja annak fiskális következményeit, és szedjen be ehhez több állami bevételt! Ha növelni akarja a költségre vonatkozó döntéshozatalban az állampolgár és a vállalkozás szuverenitását, akkor vállalja az állami paternalizmus szűkítését! A deficit tartósan magas, emelkedő szintje vészjelzés: azt tükrözi, hogy a politikai szféra tartósan megszegi a kötelező ellentételezés elvét, nem vállalja *együttesen*, egyszerre a kiadási és a bevételi oldalon saját politikájának következményeit.

3. *Transzparencia*. A harmadik nézőpont: a fiskális politika átláthatósága. A független költségvetési intézménynek igényelnie kell, hogy a politikai döntés előtt ne csak a döntéshozók és a beavatottak szűk szakértői köre lásson bele a fiskális döntésekbe és azok következményeibe, hanem a szélesebb közvélemény is. Igényelje a költségvetés kidolgozóitól azoknak a jól megszerkesztett táblázatoknak és ábráknak az elkészítését, amelyek érzékletesen bemutatják az összefüggések fő jellemzőit; érthető azoknak az érdeklődő állampolgároknak a számára is, akiknek nincsen közgazdasági képzettségük. Ha ettől elzárkóznának, akkor szükség esetén maga végezze el ezt a feladatot. Mindenképpen le kell fordítani a fiskális közgazdászok szakmai zsargonját és a politikusok esetleges mellébeszélését világos és egyértelmű beszédre.

Szorosan ide kapcsolódik annak ellenőrzése, vajon *korrekt-e* a költségvetés, általában a fiskális folyamatok elszámolása. Nincs-e a számok mögött valami „trükközés” vagy „kreatív könyvelés”? Azt lehetne mondani, hogy ez szűken vett szakmai probléma. Csakhogy itt a számok nem kizárólag közgazdászok, könyvelők, statisztikusok kezében vannak. A politikai szféra esetleg sugalmazta, hogy ha nem is hamisítják meg a számokat, de így vagy amúgy csoportosítsák át, mert akkor kedvezőbb benyomást keltenek. Szakmai hozzáértés és erkölcsi szilárdság kell ahhoz, hogy a független költségvetési szerv szembeszálljon az ilyesféle torzító törekvésekkel.

„Aktivista állam” vagy „több szabadság a piacnak” (Rövid távú fiskális politika)

Áttérek a rövid távú fiskális politika kérdéseire. Itt még nehezebb meghúzni a határt: hol végződik a független intézmény hatóköre, és hol kezdődik a politikus felelőssége. Napjainkban sok vita folyik mind a politikai szférában, mind az akadémiai közgazdászok világában a gazdasági válságot előidéző okokról, valamint az újabb válságok megelőzésének lehetőségeiről és korlátairól. Illúzió lenne azt hinni, hogy ez

politikamentes, értékmentes szakmai vita. Az egymással vitázó álláspontok és ajánlások mögött nemcsak egymással versenyző közgazdasági elméletek húzódnak meg, hanem eltérő politikai világnézetek és eltérő értékrendek is.

Csupán egyetlen példát hozok fel. Mit tegyen az állam (ideértve mind a központi, mind a helyi kormányzatokat), ha egy nagy és jelentős ipari vagy közlekedési vállalat vagy fontos nonprofit szervezet fizetésképtelenné vált? Kimentse-e? Ha nem menti ki, és nem tud tovább működni, sok ember elveszti munkahelyét, és a továbbgyűrűző hatások tovább növelik a munkanélküliséget, más nemkívánatos társadalmi és gazdasági következményekről nem is szólva. Ha viszont kihúzzák a bajból, akkor ez a vezetők gondolkodására gyakorol kedvezőtlen hatást. Minél többször és minél szélesebb körben kerül sor kimentésre, annál inkább érzik úgy a vezetők, hogy számíthatnak a paternalista állam segítő kezére. Létrejön és megerősödik a „puha költségvetési korlát” szindrómája. Legyengülnek a negatív ösztönzők, azok az automatikus „büntetések”, amelyek a veszteséggel járnának együtt. A puha költségvetési korlát eluralkodása valóságos biztatás a felelőtlen gazdálkodásra. A problémát nehezíti, hogy a veszteség keletkezésében sokféle ok játszhat szerepet, a rossz menedzsment mellett a balszerencsés alakuló piaci helyzet vagy a politikai szándékokból mesterségesen alacsonyan tartott adminisztratív ár és így tovább. Nem ritka, hogy a tartósan veszteséges szervezet monopolhelyzetben van, és a kimentés megtagadása gyakorlatilag fel sem merülhet.

Mindenképpen keletkeznek fiskális hatások. Ha történetesen állami tulajdonban lévő vállalatokról vagy szervezetekről van szó, mint például a tömegközlekedési vállalatoknál, az egészségügy vagy az oktatás szervezeteinél, akkor a fiskális hatás közvetlenül jelentkezik. A veszteség végső soron az állami költségvetést terheli, a növekvő adósság rendezésének, az adósságtengerben elmerülő szervezet életben tartásának hatalmas költségei is a költségvetésre zúdulnak. Igazságtalan újraelosztás valósul meg: a jelen és jövő adófizető polgárai terhére mentik ki azokat, akik csődbe jutottak.

A probléma áttekintése világossá teszi: a „kimenteni vagy sorsára hagyni” dilemmája mögött összetett értékválasztások húzódnak meg. A foglalkoztatás, a munkához való jog biztosítása elsőrendűen fontos érték. De elsőrendű érték a méltányos disztribúció is. A bajt azok fizessék meg, akik előidézték, és nem azok, akik ártatlanok benne. A „ma” és a „holnap” közti terhek eloszlásának értékválasztása is megjelenik itt. A kimentés megtagadása *ma* jár nagy bajokkal. Ezzel szemben az ismételt és tömeges kimentés züllesztő, a pénzügyi fegyelmet lazító hatása *holnap* és a távolabbi jövőben gyengíti a termelés fegyelmét és hatékonyságát.

Ezért minden kimentés politikai döntés. Nem a független költségvetési tanács feladata állást foglalni abban, hogy mikor melyik szervezetet kell kimenteni, és melyiket kell sorsára hagyni. Ne pártolja, de ne is ellenezze a kimentési akciókat; ne vegye át a döntés felelősségét az illetékes döntéshozóktól. A független fiskális elemzők feladata, hogy minél teljesebben és minél élesebben megmutassák az alternatív döntések egymástól eltérő rövid és hosszú távú következményeit. Elsősorban a döntéseket előkészítő kormányzati szervektől kell megkövetelni a hatások lelkiismeretes kimutatását. Ha ez nem történt meg, akkor a független tanács hangosan hívja fel a figyelmet a mulasztásra. Ha pedig létezik ilyesféle elemzés, akkor a független fiskális intézmény vesse szigorú bírálata alá. A közvéleményt tárgyilagosan és szakszerűen tájékoztatni kell arról, hogy a politikus döntéseinek mi a várható következménye.

A közgazdász szerepe

Az akadémiai közgazdász irigylésre méltó, kivételezett helyzetben van. Megteheti, hogy dolgozata egyik felében tárgyilagos, pozitív elemzést végez, második felében pedig ajánlásokat tesz a tennivalókra vonatkozóan. Hozzáteszem (és ez már kevésbé magától értetődő és kevésbé általánosan elterjedt): illik megmondani, hogy ajánlásaink milyen értékválasztásokon alapulnak. Nem kötelező minden egyes cikkben részletesen kifejteni az ajánlásokat sugalmazó általános értékrendet. De időről időre, különösen a nagyobb, átfogóbb művekben ezt meg kell tenni. Politikai döntést igénylő dilemmákban nem lehet értékmentesen állást foglalni.

Más a helyzete annak a közgazdásznak, aki nem csak cikkeket és könyveket ír és tanít, hanem közszolgálatba lép. Annak, véleményem szerint, választania kell kétféle szerepkör között. Vállalhatja azt, hogy a kormány, illetve a kormány mögött álló pártok vagy egy ellenzéki párt tanácsadója. Mint ilyen részt vesz a politikai döntést kialakító folyamatban. Más szóval, *benne* van a politikában. Vagy pedig azt teszi, amire a költségvetési tanácsok munkatársai vállalkoztak: a politikán *kívül* maradnak. Vagy az egyik vagy a másik. Ahogy József Attila találóan megfogalmazta: „ügyeskedhet, nem fog a macska egyszerre kint s bent egeret”. Igaz, vékony a választóvonal a politikán kívül álló független, politikailag pártatlan fiskális elemző és a politika alakításában aktívan részt vevő közgazdász megengedett tevékenységi köre között. Néhol a határvonal elmosódott; van egy szürke zóna, ahol a két kör széle szinte összefolyik. Mégis, a független elemzőknek mindennap újra fáradozniuk és küzdeniük kell annak érdekében, hogy tiszteletben tartsák a határt.

Kapcsolódó írások:

1. Kornai János: Liberté, Égalité, Fraternité – Gondolatok a szocialista rendszer összeomlását követő változásokról Bevezetés A francia forradalom célja a zsarnokság megdöntése volt. Most...
2. Kornai János: Marx egy kelet-európai értelmiségi szemével Attól tartok, hogy Marx Károlyról már mindent megírtak, ami róla...
3. Farkas Zoltán: A kapitalizmust szeretni nem kell félnetek jó lesz... – Reflexiók Kornai János legújabb könyvéhez (Forradalmak szezonja) A rendszerváltás 17. évének májusára három véleményformáló és...
4. Mező Ferenc: Határ-idő Mező Ferenc Határ-idő (Meglépetések helyett) Mikor még botránnyosan szeretkeztünk...
5. Ormos Mária: Politikai igazságok és hazugságok Ormos Mária Politikai igazságok és hazugságok A napjainkban lezajlott és...